

PLANBESKRIVNING

Områdesbestämmelser för **Bispberg** i Sätters kommun, Dalarnas län

Upprättad 28 augusti 2013
Reviderad 3 november 2015

Handlingar

Handlingarna består av:
Karta, skala 1:3000, med bestämmelser
Beskrivning

Till områdesbestämmelserna hör även en lokal byggnadsordning för Bispberg, vilken innehåller allmänna råd och rekommendationer i byggnadsvård vid ändringar av befintlig bebyggelse och för ny bebyggelse.

Områdesbestämmelserna är upprättade enligt plan- och bygglagen, PBL 2010:900 och dess bestämmelser. Efter det att samråd har genomförts och inkomna skrivelser sammanfattats i en samrådsredogörelse ska kommunen kungöra förslaget till områdesbestämmelser och låta det granskas innan ett antagande kan ske.

Bakgrund och syfte

Bispberg är av riksintresse för kulturmiljövården genom att vara ett välbevarat gruvsamhälle med delar av gruvorna och gruvbyggnaderna bevarade samt en välhållen gruvby med småskaliga arbetarbostäder bevarade.

Idag gäller områdesbestämmelser för Bispbergs gruva med mera för att skydda riksintresset för kulturmiljövård för själva gruvområdet och Bispbergs herrgård. Dessa områdesbestämmelser kommer att upphöra att gälla i samband med att nya områdesbestämmelser, som utökas till att omfatta hela det riksintressanta gruvsamhället, vinner laga kraft.

Syftet med områdesbestämmelserna är bland annat att:

- Säkerställa det riksintresse för kulturmiljövården som Bispberg utgör.
- Skydda de kulturhistoriska och estetiska miljövärdena och den unika helhetsmiljön som finns i Bispberg.
- Underlätta hanteringen av bygglovfrågor.
- Ge kommunen möjlighet att påverka bebyggelseutvecklingen med stor hänsyn till den befintliga miljöns karaktär och särdrag, bland annat genom utökad bygglovsplikt.
- Bidra till en god utformning av yttre miljöer för gatumark och tomtmark.

Vid en bygglovprövning ska den tilltänkta förändringens lämplighet bedömas även ur andra aspekter än de som områdesbestämmelserna reglerar. Detta kan leda till att en förändring inte kan tillåtas trots att den inte strider mot områdesbestämmelserna. Ett exempel på detta är byggnadens omfattning, som till exempel byggnadshöjd och våningsantal, som inte får regleras med områdesbestämmelser. Områdesbestämmelserna garanterar alltså ingen bygg rätt. Vid en förändring med betydande påverkan på området helhetskaraktär kan därför en detaljplan bli nödvändig för att reglera utformning och genomförande.

Förenligt med 3, 4 och 5 kap MB

Områdesbestämmelserna bedöms vara förenliga med 3, 4 och 5 kap i miljöbalken (MB). Bispberg är av riksintresse för kulturmiljövården. Avsikten med att upprätta områdesbestämmelser är att kunna reglera att de förändringar som görs av befintliga förhållanden inte ska medföra någon väsentlig påverkan på kulturmiljön.

Inga miljö kvalitetsnormer bedöms överskridas inom planområdet.

Området bedöms inte vara känsligt ur ekologisk synpunkt.

Behovsbedömning för miljöbedömning

En behovsbedömning för miljöbedömning av områdesbestämmelserna har gjorts. Bestämmelserna innebär huvudsakligen en anpassning till befintliga förhållanden och deras genomförande bedöms inte ge ytterligare bidrag till eventuella överskridanden av miljö kvalitetsnormer eller till att människor utsätts för varaktig störning.

Kommunens bedömning är att områdesbestämmelserna inte medför någon betydande miljöpåverkan med hänsyn till de kriterier som anges i bilaga 4 till förordningen om miljökonsekvensbeskrivningar (SFS 2005:356). Någon miljökonsekvensbeskrivning inom ramen för en miljöbedömning enligt 6 kap 11 § miljöbalken behöver därför inte upprättas.

Plandata

Det för områdesbestämmelser aktuella området ligger strax utanför Säter nedanför Bispbergs klack i anslutning till vägen mot Bispbergshyttan och Stora Skedvi.

Planområdets areal är cirka 60 ha.

Huvuddelen av fastigheterna inom området ägs privat. Gatumarken inom området har enskilda eller statliga ägare.

Tidigare ställningstaganden

Riksintressen

Bispberg, med Bispbergs gruva, herrgården och gruvbyn, är område av riksintresse för kulturmiljövården i Dalarnas län (W) enligt 3 kap 6 § miljöbalken (W län beslut riksantikvarieämbetet, RAÄ 1996-08-27).

Begreppet riksintresse understryker att all planläggning ska ske under hänsynstagande till viktiga intressen som är gemensamma för hela landet. Avsikten är att nationellt utpekade intressen ska tillgodoses i den kommunala fysiska planeringen och i andra beslut om ändrad markanvändning. Riksintressena är ett inspel i olika planeringsprocesser där deras värden och potential för en hållbar utveckling analyseras och tolkas. Tolkningen i det enskilda fallet förutsätter dialog och samverkan i syfte att identifiera kvalitativa lösningar som håller över tid.

Miljöbalken innehåller bestämmelser om hur avvägningen mellan olika önskemål om att använda mark- och vatten ska ske. Bestämmelserna innebär att ett utpekat riksintresse inte får påtagligt skadas av anspråk på ändrad mark- eller vattenanvändning. Det övergripande målet med miljöbalken är att främja en hållbar utveckling.

Som motivering för riksintresset anger Riksantikvarieämbetet att Bispberg är en *"Gruvmiljö med väl bevarade industrihistoriska anläggningar från sekelskiftet 1900."*

Som uttryck för riksintresset anger Riksantikvarieämbetet att *"Gruvområdet domineras av det stora vattenfyllda gruvhålet och en gruvlave från 1875 samt disponentbostaden "herrgården" med magasins- och ekonomibygnader i timmer. Det finns dessutom ett bevarat kruthus, ångmaskinshus, smedja/verkstad mm. Nedanför gruvområdet ligger den välhållna gruvbyn med småskalig arbetarbebyggelse. Järngruvorna är brutna sedan medeltiden."*

Översiktliga planer

I kommunens översiktsplan från 2013 anges i temat Kulturmiljövård att områdesbestämmelser upprättas med syfte att säkerställa en större del av riksintresset för kulturmiljövård Bispberg, så att även bymiljön i slutningen nedanför själva gruvområdet ingår. I temat Bebyggelseutveckling redovisas ett område vid Övre Stubbersbo som föreslås utredas för bostadsändamål genom ett planprogram.

Detaljplaner, områdesbestämmelser

Det finns ingen gällande detaljplan i området.

Områdesbestämmelser finns upprättade för Bispbergs gruva mm för att skydda riksintresset för kulturmiljövård för själva gruvområdet och Bispbergs herrgård. Dessa områdesbestämmelser kommer att upphöra att gälla i samband med att nya områdesbestämmelser, som utökas till att omfatta hela det riksintressanta gruv-samhället, vinner laga kraft.

Kommunala beslut i övrigt

Beslut om att se över områdesbestämmelserna för Bispbergs gruva mm har fattats av miljö- och byggnämnden 2011-01-26, § 018.

Fornlämningar

Inom bestämmeområdet finns ett stort antal registrerade fornminnen med tillhörande fornlämningsområden.

Den 1 januari 2014 trädde den nya kulturmiljölagen i kraft. De största förändringarna märks i kulturmiljölagens 2 kapitel som berör fornlämningar. Här har en tidsgräns införts som anger att endast lämningar som tillkommit före 1850 kan vara fornlämningar. Samtidigt får Länsstyrelsen möjlighet att fornlämningsförklara lämningar om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess art och betydelse. Även lämningar som tillkommit 1850 eller senare kan därmed förklaras som fornlämningar. Lämningarnas status och exakta begränsningar avgörs av Länsstyrelsen.

På grund av den nya tidsgränsen vid 1850 kommer Riksantikvarieämbetets informationssystem för fornlämningar (FMIS/Fornsök) under en övergångsperiod innehålla felaktig antikvarisk bedömning för många lämningar. För att avgöra om en lämning är fornlämning eller inte kan det därför bli nödvändigt att samråda med Länsstyrelsen.

De fornlämningarna som finns inom det aktuella området utgörs av två gruvområden och ett igenfyllt gruvhåll samt sju äldre by-/gårdstomter kopplade till gruvverksamheten på 1600-1700-talet. Gruvområdena är enligt kulturmiljölagen lagskyddade fornlämningar, medan by-/gårdstomterna inte skyddas enligt kulturmiljölagen. Det är dock angeläget att markarbeten begränsas på dessa tomter eftersom äldre gårdslämningar som berättar om gruvbebyggelsens historia då ödeläggs.

Områdesbestämmelserna medför inga förändringar som kommer att påverka de fornlämningar som finns inom området. Det är enligt kulturmiljölagen förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Om fornlämning påträffas vid schakt- och grävningensarbete ska arbetet omedelbart avbrytas och anmälan göras till Länsstyrelsen.

Historik

Gruvan har sannolikt anor från 1300-talet och år 1420 nämns namnet *Bitsberg* för första gången. Efter att gruvdriften upphört under slutet av 1400-talet startades den igen under ledning av Gustav Vasa som uppskattade materialkvaliteten i malmen. Avsikten var att stärka kronans finanser och Bispberg blev en i raden av gruvor som sattes i drift vid 1500-talets mitt. Därefter var gruvan i Bispberg verksam ända fram till 1967 då ägaren – Bispbergs AB – beslutade att lägga ner. Den huvudsakliga anledningen var att man inte hittade tillräckliga mängder malm för att upprätthålla lönsamheten, trots omfattande prospekteringar. En ytterligare anledning till

nedläggningen var att nya gruvor upptäckts i andra delar av världen vilka erbjöd mer lättbruten och billigare malm. Vid nedläggningen nådde gruvan i Bispberg 835 meters djup.

Kring gruvan har det funnits ett stort antal verksbyggnader av vilka flera ännu finns kvar; gruvlave, vändbrotts hus, förråd, smedja, virkesförråd, vagnslider, kruthus, manskapsmäss, ångmaskinhus med mera. I den intilliggande herrgården fanns disponentbostaden och gruvarkivet med tillhörande ekonomibygnader. I gruvbyn fanns arbetarbostäderna, byskolan och brukshandeln. År 1880 invigdes järnvägen till Bispberg och byn fick då egen järnvägsstation. Gruvbolaget ägde även ett eget jordbruk som bland annat levererade produkter till den lokala brukshandeln. En del av Bispbergs invånare arbetade sannolikt enbart inom jordbruket medan andra kallades in vid arbetsintensiva perioder under året. I gruvarkivet finns uppgifter om dagsverken för arbetarna i form av slätter, skörd, tröskning etc. Behovet av livsmedel till de anställda var stort eftersom självhushållningen var begränsad. Viss odling, en trädgårdstappa och ett potatisland, var bruklig liksom en mindre djurhållning i form av ett fåtal kor och grisar. Spåren av denna verksamhet syns fortfarande genom de ekonomibygnader som alltjämt finns kvar; magasin, härbren, uthus, bodar och jordkällare. Dessutom betalades en del av lönen ut i natura under lång tid. Vid sidan om detta sålde även bönderna i omlandet delar av sin skörd till brukshandeln.

1889 inträffade det sista av ett flertal ras i gruvan under 1700-1800-talet, och det blev också starten på det moderna bergsbruket i Bispberg. Inom kort byggdes bland annat ett ångmaskinhus som skötte både dräneringen av gruvan och uppföringen av malmen. Ett nytt schakt – Vasaschaktet – påbörjades och den ännu kvarvarande Vasalaven uppfördes. Trots framgångar och en kontinuerlig verksamhet förändrades byn i liten omfattning. Omkring 1950 byggdes ett fåtal nya tjänstebostäder men byns karaktär dominerades fortfarande av den ålderdomliga timmerbebyggelsen. Herrgården totalrenoverades invändigt och blev en modern disponentbostad med 1806 års originalfasad bevarad.

Då gruvverksamheten lades ner år 1967 skedde en utflyttning från byn, företrädesvis från området närmast gruvan. Arbetsstyrkan på omkring 50 personer fick se sig om efter nytt arbete och det fanns inte i Bispberg. Merparten av de anställda bodde i byn även om en mindre del kom från Säters och Hedemora. Utflyttningen medförde därför en rad konsekvenser och förändringar för samhället, bland annat lades byskolan och järnvägen ned. Den senare revs upp i två etapper under 1970-talet och både byskolan och stationshuset har därefter omvandlats till bostäder. Den gamla banvallen hålls till stora delar öppen och används idag som gång- och cykelväg. Bostadshuset fungerade i stor utsträckning som fritidshus efter ytterligare en utflyttning under 1970-talet då väveriet i Säters lades ner. Under de senaste decennierna har dock trenden vänt och numera bebos majoriteten av husen året runt.

Nuläge

På den västra sidan av Bispbergsklacken, i en backig och sluttande terräng, breder den sammanhållna men småskaliga bebyggelsen i byarna Gruvriset, Övre och Nedre Stubbersbo samt Knutsbo ut sig. Området kännetecknas av den tidigare gruvindustrin, dess kvarlämnade byggnader samt den omkringliggande bostadsbebyggelsen. Industrins märkesbyggnad är den så kallade Vasalaven, en rödmålad gruvlave av trä som är belägen jämte det numera vattenfyllda dagbrottet. I närheten av gruvlaven ligger ett vändbrotts hus, en gruvstuga, en smedja, ett vagnslider, ett verkslider, ett virkesförråd, ett ångmaskinhus och ett kruthus. Idag hyser dessa byggnader andra funktioner än de ursprungliga men bidrar genom utseende och placering till en förståelse för gruvområdet och dess historiska verksamhet.

Bostäderna är av skiftande ålder med enstaka exempel från 1700-talet, ett större antal från 1800-talet samt ett betydande inslag från 1900-talet. De gamla bystrukturerna är bevarade längs de ännu kvarvarande bygatorna. Den äldre bebyggelsen orienterar sig med långsidan mot gatan medan den yngre i större utsträckning ligger indragen på tomtorna. På de äldre gårdarna är ekonomibygnaderna placerade i den bakre delen av tomten medan de har en mer framträdande plats på de yngre, oftast i anslutning till bygatan. Den starkt kuperade terrängen har medfört att tomtorna terrasserats med murar runt bostadshuset och på flera håll markeras tomtgränserna av låga trästaket eller häckar. Byggnadsmaterialen är huvudsakligen typiska för landskapet; natursten, timmer, stående träpanel, lertegel, röd slamfärg och ljus oljefärg.

Bebyggelsen i Bispsberg kräver särskild uppmärksamhet på brandrisk. Brand i områden med tät träbebyggelse är ett prioriterat olycksscenario varför det är angeläget att handlingsplaner med beredskapsplanering och förebyggande insatser upprättas för sådana områden. Kommunen verkar för att brandvarnare och brandsläckningsutrustning, brandsläckare eller slang samt brandfilt ska finnas i alla fastigheter och hushåll i Bispsberg.

Räddningstjänstens insatstid understiger tio minuter.

Förutsättningar och motivering till bestämmelserna

För att planmässigt säkerställa kulturmiljövärdena i Bispsberg för framtiden upprättas områdesbestämmelser med varsamhets- och skyddsbestämmelser för den befintliga bebyggelsen och bestämmelser om hänsyn vid tillkommande bebyggelse samt bestämmelser om utökad lovplikt.

Områdesbestämmelser

Trots många gemensamma drag rymmer Bispsbergs äldre byggnadsbestånd en mängd variationer, eftersom förnyelsen alltid skett i etapper. Denna variationsrikedom, som även fortsättningsvis bör eftersträvas, gör att det inte går att i detalj formulera några strikta ramar för utformningen av nybebyggelse.

De hänsynsbestämmelser beträffande placering, utformning och utförande av ny bebyggelse samt varsamhetsbestämmelser vid ändring av befintlig bebyggelse som införs i områdesbestämmelserna är därför allmänt hållna med hänvisning till den riksintressanta kulturmiljön. En skyddsbestämmelse, innebärande rivningsförbud och skydd mot förvanskning av exteriör och karaktär, införs för ett antal utpekade och kulturhistoriskt särskilt värdefulla byggnader. Med anledning till att skydda de äldre gårdslämningar tillhörande till de kulturhistoriskt särskilt värdefulla byggnaderna och som berättar om gruvbebyggelsens historia införs för dessa berörda fastigheter även en bestämmelse innebärande begränsat markarbete.

Preciserade bestämmelser införs beträffande utformningen av gatumiljön i området.

Utökad lovplikt

För att ge samhällsbyggnadsnämnden möjlighet att pröva om en åtgärd överensstämmer med områdets skyddsvärda intressen införs i områdesbestämmelserna bestämmelser om utökad lovplikt.

I syfte att tydliggöra gällande lagtext har de tidigare punkterna utökats.

Utöver de generella bestämmelserna, i enlighet med tillämpligt lagrum i plan- och bygglagen, för bygglov samt enligt de bestämmelser som gäller avseende rivningslov och marklov, utökas lovplikten till att för hela området gälla även följande:

- Uppförande, ändring eller tillbyggnad av ekonomibyggnad för jordbruk eller därmed jämförlig näring samt åtgärder som väsentligt förändrar utseendet på ekonomibyggnad.
- Ändring av tak- eller fasadmaterial, fasaddetaljer samt ändring av utvändig kulör och/eller färgtyp. Med fasaddetaljer avses bland annat knutar, foder, vindskivor, skorstensbeslag och hängrännor.
- Ändring av fönster och ytterdörrar, såväl utbyte som flyttning eller igensättning.
- Uppförande eller ändring av murar eller plank.
- Uppsättning eller väsentlig ändring av skyltar och belysningsanordningar, även gatubelysning.
- Uppsättning av värmepump, solceller och vindkraftverk.
- Rivning av byggnad eller del av byggnad. Detta gäller även ekonomibyggnad för jordbruk eller därmed jämförlig näring.
- Schaktning, fyllning och sprängning eller annan förändring av marken som påverkar tomtens höjdläge med mer än 0,5 meter och/eller väsentligt påverkar kulturmiljön.
- De av PBL bygglovsbefriade åtgärder vid en- och tvåbostadshus: uppföra en friggebod (en eller flera fri-

stående komplementbyggnader, inte större byggnadsarea än totalt 15 kvadratmeter), anordna en skyddad uteplats och anordna skärmtak. Uppförande av Attefallshus (uppföra komplementbostadshus eller en komplementbyggnad med en byggnadsarea på max 25 kvadratmeter), göra en tillbyggnad på högst 15 kvadratmeter, bygga högst två takkupor och inreda ytterligare en bostad.

Lokal byggnadsordning för Bispsberg

Bestämmeområdet för riksintresset Bispsberg beskrivs i den lokala byggnadsordningen för Bispsberg, som utgör bilaga till områdesbestämmelserna. I denna bilaga ges allmänna råd och rekommendationer i byggnadsvård för såväl framtida förändringar av befintlig bebyggelse som för ny bebyggelse. Avsikten är att den lokala byggnadsordningen ska precisera riksintresset och underlätta tolkningen av områdesbestämmelserna för såväl berörda fastighetsägare som samhällsbyggnadsnämnden.

Tillgänglighet

Bebyggelsen i Bispsberg ligger i en backig och sluttande terräng. Vid alla eventuella förändringar bevakar kommunen, i samband med hanteringen av bygglov, att tillgängligheten är god. Kommunens ambition är att rekommendationerna i skriften *Bygg i kapp* ska tillämpas.

Medverkande tjänstemän

Planhandlingarna är upprättade av Åke Hjalmarsson (fr.o.m. 2014-08-04) och av tf. stadsarkitekt Hans Ekborg (t.o.m. 2014-08-04), miljö- och byggenheten tillsammans med en arbetsgrupp bestående av projektansvarig Ulla Hjorth, ledamot i samhällsbyggnadsnämnden, Lotta Bergstrand, ordförande i samhällsbyggnadsnämnden, Kerstin Bäck, vice ordförande i samhällsbyggnadsnämnden samt Kristina Mellberg, miljö- och byggchef. Den lokala byggnadsordningen är upprättad av byggnadsantikvarie Martin Åhrén, A-sidan arkitektkontor AB i Uppsala. En inventering och ett inledande arbete med den lokala byggnadsordningen har utförts av byggnadsantikvariestudenterna Emily Lindberg och Sonny Hellstrand under sommaren 2012.

Planskeden

	Instans	Datum
Godkänd för samråd	Samhällsbyggnadsnämnden	2013-08-28
Godkänd för granskning	Samhällsbyggnadsnämnden	2014-12-17
Godkänd för antagande	Samhällsbyggnadsnämnden	2015-10-07
Antagen	Kommunfullmäktige	2015-11-30
Vunnit laga kraft		2015-12-24

LOKAL BYGGNADSORDNING FÖR BISPBERG

ALLMÄNNA RÅD OCH REKOMMENDATIONER VID ÄNDRING
AV BEFINTLIG BEBYGGELSE SAMT VID NYBYGGNAD

MARTIN ÅHRÉN
PÅ UPPDRAG AV SÄTERS KOMMUN

BILAGA TILL OMRÅDESBESTÄMMELSER 2013-08-28
REVIDERAD 2015-06-03

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning	5
Den lokala byggnadsordningens syfte	6
Bispbergs gruva - ett riksintresse för kulturmiljövården	6
Motivering av riksintresset Bispberg W 110	7
Fornminnen i Bispberg	8
Skyddskategorier för bebyggelsen i Bispberg	9
Blå	9
Grön	10
Upplysningar	10
Bygglov	11
Rådgivning	11
Historik över Bispbergs gruva och gruvby	12
Områdets geografi och bebyggelse	15
Gatusträckningar och tomter	17
Växtligheten	20
Bebyggelsen kring gruvan och herrgården	21
Bebyggelse i gruvbyn	25
Enkelstugan	25
Parstugan	26
Ekonomibyggnader	27
Härbren	29
Magasin, bodar och uthus	29
Nya funktioner för magasin, uthus och bodar	30
Jordkällare	32
Nybyggnad	33
Om- och tillbyggnader	34
Exempel på om- och tillbyggnader	35
Friggebodar och Attefallshus	37
Altaner och uterum	38
Fasader	39
Paneltyper	39
Exempel på paneltyper i Bispberg	40
Färgsättning	42
Dörrar och portar	43
Ytterdörrar	43
Garageportar	43
Portar	44
Fönster	45
Tak	47
Takmaterial	47
Hängrännor och stuprör	48
Takkupor	48
Skorstenar	49
Vindskivor och vattbrädor	49
Energibesparande åtgärder	50
Luftvärmepumpar	51
Brandskydd	52
Tips på vidare läsning	53
Källförteckning	54
Kontaktuppgifter	55

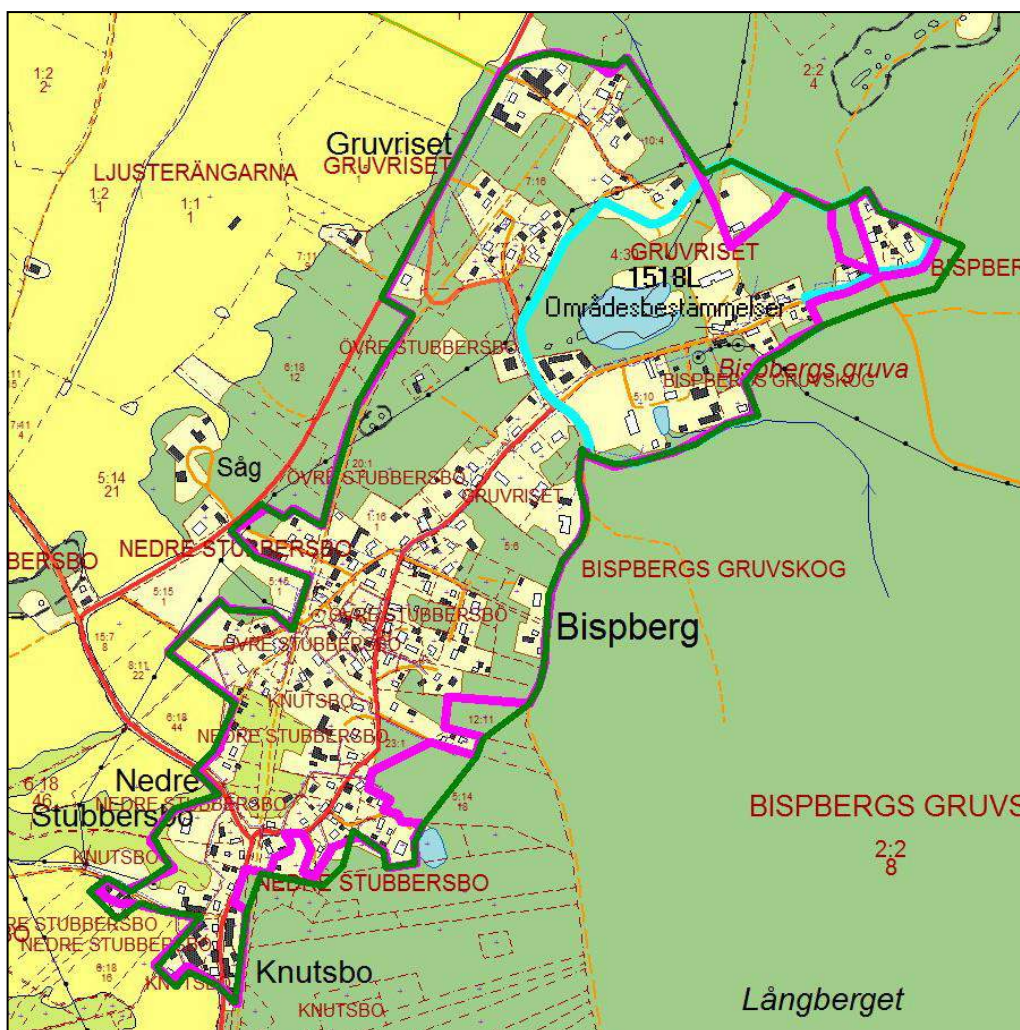

INLEDNING

Bispbergs gruvmiljö har klassats som riksintresse för kulturmiljövården och sedan 1989 finns det områdesbestämmelser för det närbelägna området runt gruvan. I de förnyade områdesbestämmelserna föreslås en utökning för att omfatta hela riksintresseområdet samt även Nedre Stubbersbo och Knutsbo.

Denna lokala byggnadsordning grundar sig på en inventering av Bispberg utförd mellan 2012-06-18 och 2012-07-27. Samtliga fastigheter inom avgränsningen för de förnyade områdesbestämmelserna dokumenterades med bilder och en beskrivning av exteriören. Alla byggnadstyper på fastigheten inventerades; verksamhetsbyggnader, bostadshus, ekonomibyggnader och uthus etc.

Formen och innehållet har utvecklats med utgångspunkt i tidigare utförda lokala byggnadsordningar. De exempel som har använts är följande: Gamla Herrgården, Elsborg och Sundbornbyns äldre delar (Falu kommun) samt Solvabo by (Säters kommun). Byggnadsordningen har därefter omarbetats och anpassats till Bispberg.

Karta över Bispberg med gränserna för gällande och föreslagna områdesbestämmelser. Den turkosa markeringen avser 1989 års avgränsning och den gröna 2014 års utvidgade område. Den lila linjen markerar sammanhållna bebyggelse.

DEN LOKALA BYGGNADSORDNINGENS SYFTE

Syftet med denna lokala byggnadsordning är att vägleda fastighetsägare vid ansökningar och utgöra bedömningsgrund vid byggnadsnämndens prövningar av bygglov inom området. Områdesbestämmelserna skall säkerställa det riksintresse för kulturmiljövården som Bispberg utgör. Områdesbestämmelserna ger också kommunen möjlighet att påverka bebyggelseutvecklingen med stor hänsyn till den befintliga miljöns karaktär och särdrag bland annat genom utökad lovplikt.

De allmänna råd och rekommendationer som formulerats avser att beskriva det som är typiskt för Bispberg och syftar till att bevara områdes egenart ur kulturhistorisk synvinkel. Råden och rekommendationerna skall vara vägledande för framtida åtgärder med målsättningen att den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen skall bevaras i största möjliga utsträckning. Vid nybyggnation, om- och tillbyggnader skall utformning och åtgärder anpassas så att kulturmiljön och bebyggelsekaraktären inom området bevaras.

BISPBERGS GRUVA - ETT RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN

Bispbergs gruva, herrgården och gruvbyn ingår i riksintresse för kulturmiljövården Bispberg W 110 (beslut av Riksantikvarieämbetet 1996-08-27). Riksintressen regleras i miljöbalkens 3 och 4 kapitel och den övergripande motiveringen till dessa beskrivs på följande sätt:

”Områden som är av nationell betydelse för olika samhällsintressen, till exempel jord- och skogsbruk, rennäring och yrkesfiske, råvaruutvinning, energiutvinning, vattenförsörjning, natur- och kulturmiljövård samt friluftsliv, kan pekas ut som områden av riksintresse enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Riksintressen för kulturmiljövården är ett urval av miljöer som skall representera hela landets 10 000-åriga historia från stenålder till nutid.

Begreppet riksintresse understryker att all planläggning skall ske under hänsynstagande till viktiga intressen som är gemensamma för hela landet. Avsikten är att nationellt utpekade intressen skall tillgodoseas i den kommunala fysiska planeringen och i andra beslut om ändrad markanvändning. Riksintressena är ett inspel i olika planeringsprocesser där deras värden och potential för en hållbar utveckling analyseras och tolkas. Tolkningen i det enskilda fallet förutsätter dialog och samverkan i syfte att identifiera kvalitativa lösningar som håller över tid.

Miljöbalken innehåller bestämmelser om hur avvägningen mellan olika önskemål om att använda mark- och vatten skall ske. Bestämmelserna innebär att ett utpekat riksintresse inte får påtagligt skadas av anspråk på ändrad mark- eller vattenanvändning. Det övergripande målet med miljöbalken är att främja en hållbar utveckling.”

Motivering av riksintresset Bisberg W 110

I Riksantikvarieämbetets motivering till riksintresset Bisberg beskrivs området som en *"Gruvmiljö med väl bevarade industrihistoriska anläggningar från sekelskiftet 1900."*

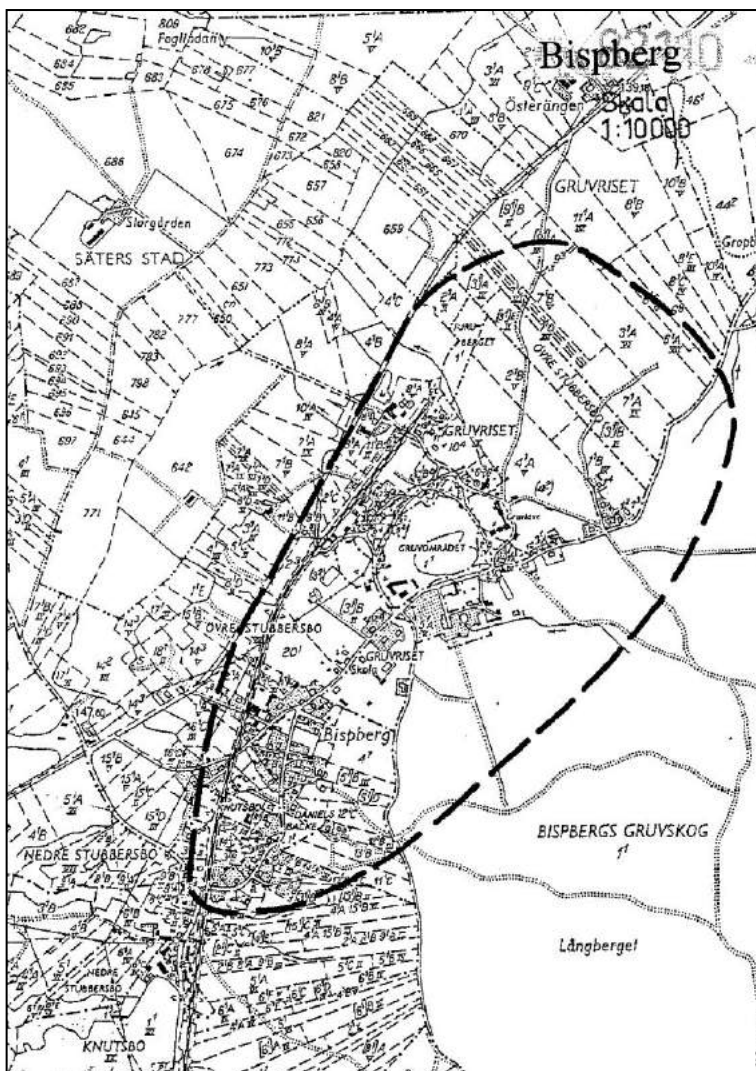
Uttrycket för riksintresset beskrivs på följande sätt:

"Gruvområdet domineras av det stora vattenfyllda gruvhålet och en gruvlave från 1875 samt disponentbostaden "herrgården" med magasins- och ekonomibygnader i timmer. Det finns dessutom ett bevarat kruthus, ångmaskinshus, smedja/verkstad m.m. Nedanför gruvområdet ligger den välhållna gruvbyn med småskalig arbetarbebyggelse. Järngruvorna är brutna sedan medeltiden."

Den sammanfattande värdetexten framhåller att

"Bisberg med anor från medeltiden utgör en överblickbar och intressant industrimiljö, komplext sammansatt med järngruvor och gruvlave, bruksgator och den s.k. Herrgården – disponentbostaden med ett stort antal väl hållna hus."

Förutsättningarna för att kulturvärdena skall behållas är att *"Befintlig äldre bebyggelse bör bevaras och vårdas utan större förändringar. Försiktighet med nybebyggelse. Anpassning."*

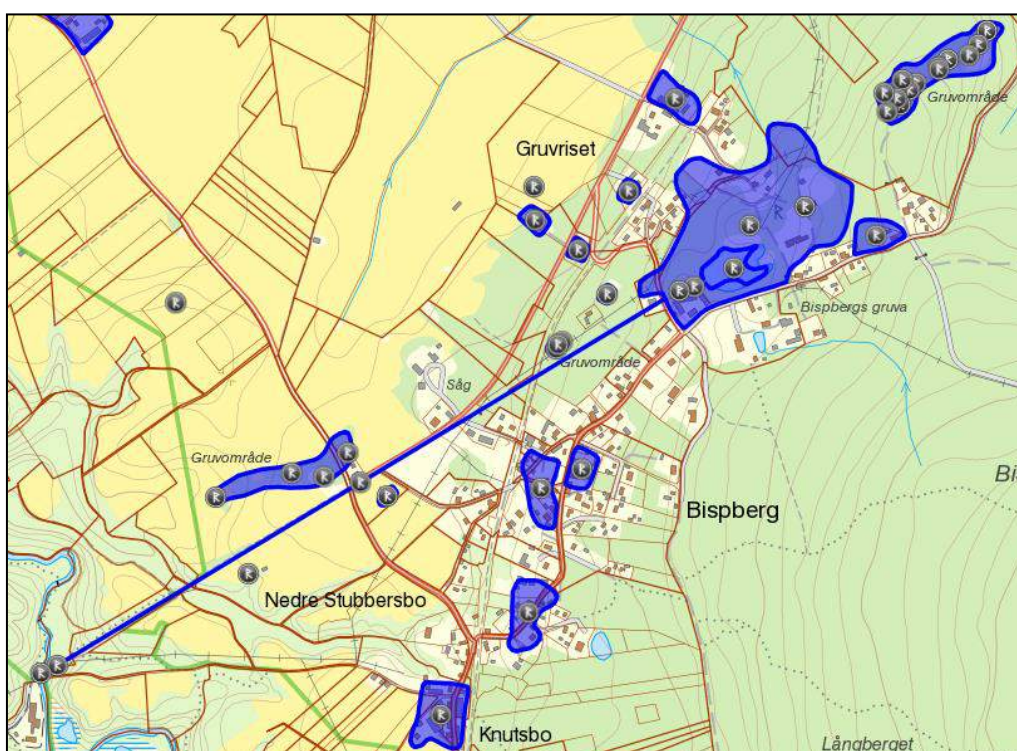
Kartan visar det område som klassats som riksintresse för kulturmiljövården i Bisberg. Gränsen är dock inte definitiv utan avser att ringa in riksintressets kärnområde.

FORNMINNEN I BISPBERG

Fornminnen skyddas enligt 2 kapitlet i *Kulturmiljölagen (1988:950)*. Enligt denna lag definieras fornminnen som *"lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna"*. Exempel på fornminnen kan vara gravar, gravfält, kyrkogårdar, resta stenar, ristningar, målningar, platser för kult eller handel, lämningar från bostäder, boplatser, näringsverksamhet, borgar, kloster, försvarsanläggningar, broar, vårdkasar, vägmärken, hamnanläggningar och mycket annat. Inte minst kan även gruvor med tillhörande byggnader och verksamheter vara fornminnen. Till ett fornminne hör också ett område så stort det krävs för att bevara fornminnet. Det kallas fornlämningsområde och gränserna för detta bestäms av länsstyrelsen.

Lämningar som tillkommit före år 1850 skyddas automatiskt av kulturmiljölagen. Men även lämningar tillkomna efter år 1850 kan skyddas enligt särskilt beslut av länsstyrelsen. Denna tidsgräns infördes i samband med att lagen reviderades för att sedan träda i kraft 1 januari 2014. På grund av de många lämningar som registrerats före utgången av år 2013 kan felaktigheter förekomma i den antikvariska bedömningen i Riksantikvarieämbetets informationssystem. Detta system kallas FMIS och finns tillgängligt via Riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se (se under "Fornsök"). För att avgöra om en lämning är en fornlämning eller inte kan det därför bli nödvändigt att samråda med länsstyrelsen.

I Riksantikvarieämbetets fornminnesregister framgår hur många registrerade fornlämningar det finns i området kring Bispsberg. Eftersom det är en plats som varit i bruk under mycket lång tid finns det också många lämningar av olika slag. Bl.a. finns ett flertal fornminnen i form av gruvlämningar och slaggarvarpar, men även gamla bytomter finns registrerade. Notera att den f.d. konstgången från Ljusterån till gruvan är upptagen som en fornlämning. Ovanstående karta går att hitta på Riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se under rubriken "Fornsök". Hämtad från www.raa.se 2013-06-28.

I och omkring Bispberg finns ett stort antal registrerade fornminnen med tillhörande fornlämningsområden, men alla är inte kända och man kan anta att det finns ett flertal som ännu står att finna. Majoriteten av dagens registrerade fornminnen är knutna till verksamheten vid gruvan, men i Gruvriset, Övre och Nedre Stubbersbo samt Knutsbo finns även gamla bytomter registrerade som fornminnen. Om man hittar något som kan antas vara ett fornminne i samband med att man gräver på sin mark är man enligt kulturmiljölagen skyldig att anmäla detta till länsstyrelsen. Det är förbjudet att på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning.

SKYDDSKATEGORIER FÖR BEBYGGELSEN I BISPBERG

Skälen till införandet av områdesbestämmelser i Bispberg bygger, som nämnts, på området höga kulturhistoriska värden. Bebyggelsen och lämningarna från verksamheten vid gruvan anses till och med vara så värdefulla att de är av riksintresse för kulturmiljövården. En av de viktigaste målsättningarna med de nya områdesbestämmelserna är att skapa ett långvarigt skydd av den historiska miljö som Bispberg utgör. I denna ingår självklara byggnader som gruvlaven och herrgården, men även äldre bostadshus, den före detta skolan, ångmaskinshuset, en del av ekonomibyggnaderna etc. Tillsammans vittnar de om den historia gruvorten Bispberg har att berätta.

För att uppnå ett bevarande av den byggda miljön på sikt finns det generella skyddsföreskrifter i beskrivningen av områdesbestämmelserna. Därtill har råden och rekommendationerna i denna lokala byggnadsordning tagits fram. Båda är allmänna och gäller samtliga byggnader inom det utpekade området. Vissa byggnader anses dock ha så stor betydelse för Bispbergs historia att de skyddas av särskilda föreskrifter. Dessa byggnader är indelade i två kategorier; en blå och en grön. Nedan framgår vilka byggnader som ingår samt vilka särskilda föreskrifter som gäller för respektive skyddskategori. Generellt gäller att den blå kategorin har ett mer omfattande och starkare skydd än den gröna.

Blå

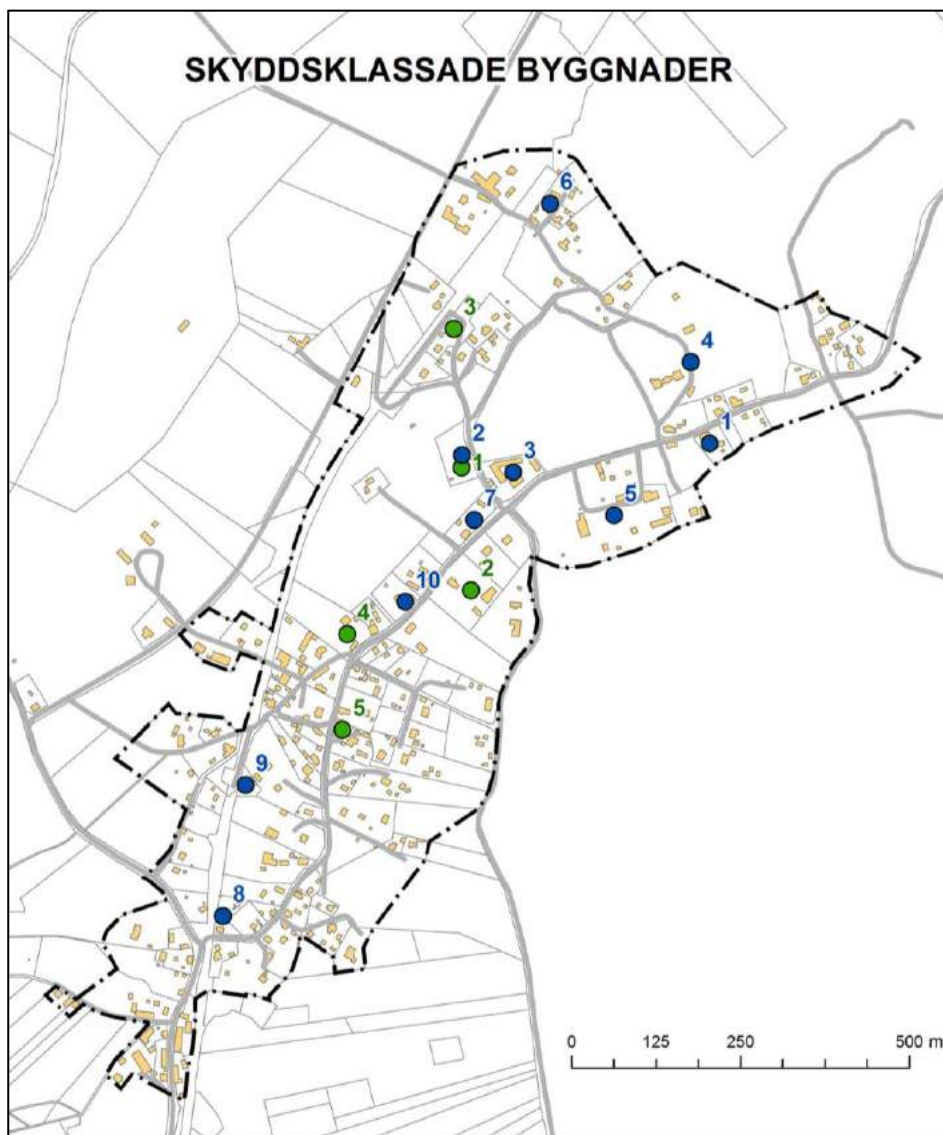
Den blå markeringen anger att byggnaden har ett mycket högt kulturhistoriskt värde och är av stor betydelse för historien och bebyggelsemiljön i Bispberg. Utvändiga förändringar och tillägg skall undvikas i möjligaste mån. Underhåll och reparationer skall göras med traditionella metoder och material i ett likvärdigt utförande som tidigare. Redan genomförda förändringar bör återställas till ett äldre utseende när nya åtgärder vidtas i framtiden. Byggnaden omfattas av en förhöjd bygglovplikt samt förbud mot rivning och utvändig förvanskning.

1. Bispbergs gruvskog 1:3, Parstugan och ekonomibyggnaden
2. Gruvriset 4:28, Kruthuset
3. Gruvriset 4:29, Smedjan, virkesförrådet med snickeriet och vagnslidret
4. Gruvriset 4:30, Vasalaven och vändbrottshuset
5. Gruvriset 5:10, Herrgården med ladugården, vagnslidret, matkällaren och de två magasinbyggnaderna vid parkeringen längs vägen
6. Gruvriset 13:1, Gruvarbetarbostaden
7. Gruvriset 15:1, Gruvarbetarbostaden
8. Nedre Stubbersbo 17:1, Banvaktarstugan

Grön

Grönmarkerade byggnader är av stor betydelse för Bispbergs historia. Antingen utgörs de av enskilda byggnader som varit viktiga för lokalsamhället eller så representerar de en lokal tradition, som exempelvis gruvarbetarbostäderna. De kan även vara representativa för gångna tiders byggnadstraditioner i en vidare betydelse. Utvändiga förändringar och tillägg skall göras med utgångspunkt i byggnadens ursprungliga stil. Underhåll och reparationer skall göras med traditionella metoder och material. Redan genomförda förändringar, som exempel användningen av moderna material och spröjslösa fönster, bör återställas till ett äldre utseende när nya åtgärder vidtas i framtiden. Dessa byggnader omfattas av en förhöjd bygglovsplikt samt förbud mot rivning.

1. Gruvriset 4:28, Ångmaskinshuset	4. Övre Stubbersbo 1:16, Parstugan
2. Gruvriset 5:2, F.d. skolbyggnaden	5. Övre Stubbersbo 5:2, F.d. bönhuset
3. Gruvriset 14:1, F.d. järnvägsstationen	

Kartan visar de byggnader i Bispberg som omfattas av särskilda skyddsföreskrifter. De blå har mycket höga kulturhistoriska värden och de gröna har höga kulturhistoriska värden.

UPPLYSNINGAR

Bygglov

Bispberg ingår i ett område med samlad bebyggelse som sedan 1989 delvis regleras av områdesbestämmelser. I och med att dessa områdesbestämmelser utvidgas kommer hela den samlade bebyggelsen att omfattas i framtiden. De gamla bestämmelserna upphävs därför och ersätts med nya.

Vill man bygga nytt, bygga till eller i vissa fall ändra en byggnad eller dess funktion måste man söka bygglov. Det gäller även inbyggda uterum, plank och murar. Oavsett om bygglov krävs eller inte måste man ha grannen skriftliga medgivande om man vill bygga närmare än 4,5 m från tomtgränsen. Man skall även se till att *”särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas.”*

De generella bestämmelserna för bygglov, rivningslov och marklov gäller men med de nya områdesbestämmelserna införs även en utökad lovplikt. Bland annat krävs bygglov för att få uppföra ett Attefallshus eller en friggebod. Skälet till den utökade lovplikten är viljan att bevara Bispbergs kulturhistoriskt intressanta och speciella karaktär för framtiden.

Åtgärder som gäller ändringar av den bärande konstruktionen i en byggnad, installation eller väsentlig ändring av eldstäder, rökkanaler eller ventilationsutrustning kräver inget bygglov, men man måste göra en anmälan till kommunens samhällsbyggnadsförvaltning.

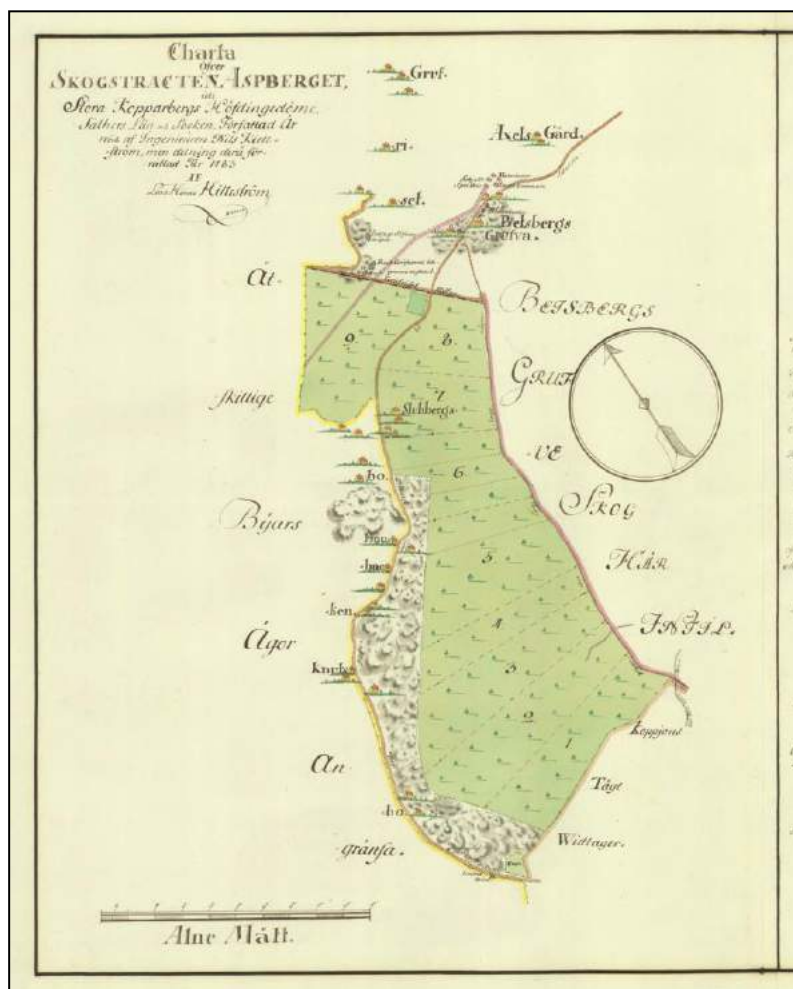
Det krävs inte heller något bygglov för att renovera eller utföra underhållsåtgärder på sitt hus om utförandet förblir detsamma som tidigare. Således kan man ersätta trasig panel med en likvärdig, måla med samma färg som tidigare, lägga nytt tegel på taket när det gamla tjänat ut etc.

Rådgivning

För att få råd och upplysningar om bygglov, områdesbestämmelser eller kulturhistoriska värden i Bispberg skall man vända sig till Sätters kommuns samhällsbyggnadsförvaltning på telefonnummer 0225-55 000. Vill man veta mer om riksintresset eller områdets fornminnen kan man vända sig till kulturmiljöenheten på Länsstyrelsen Dalarnas län, telefonnummer 010-225 00 00. Allmänna råd och upplysningar om kulturmiljö- och byggnadsvård eller arkeologi kan fås hos Dalarnas museum, telefonnummer 023-76 55 00.

HISTORIK ÖVER BISPBERGS GRUVA OCH GRUVBY

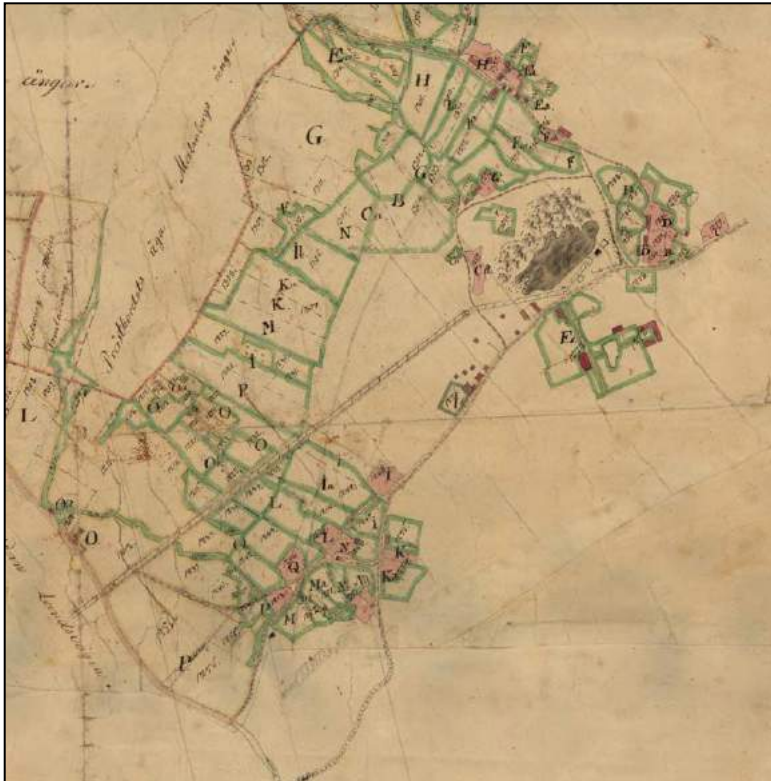
Gruvan har sannolikt anor från 1300-talet och år 1420 nämns namnet *Bitsberg* för första gången. Efter att gruvdriften upphört under slutet av 1400-talet startades den igen under ledning av Gustav Vasa som uppskattade materialkvaliteten i malmen. Avsikten var att stärka kronans finanser och Bisberg blev en i raden av gruvor som sattes i drift vid 1500-talets mitt. Därefter var gruvan i Bisberg verksam ända fram till 1967 då ägaren – Bisbergs AB – beslutade att lägga ner. Den huvudsakliga anledningen var att man inte hittade tillräckliga mängder malm för att upprätthålla lönsamheten, trots omfattande prospekteringar. En ytterligare anledning till nedläggningen var att nya gruvor upptäckts i andra delar av världen vilka erbjöd mer lättbruten och billigare malm. Vid nedläggningen nådde gruvan i Bisberg 835 meters djup.

"Charta öfver Skogstracten Aspberget" daterad år 1783. På kartan syns gruvan med omkringliggande bebyggelse. Konstgången som drev uppfordringsverket syns som ett ljusrosa streckat band intill gruvan i bildens övre del. Vattenhjulet som drev konsten fanns i Ljusterån 1,5 km bort. Notera att det som idag heter Nedre Stubbersbo hette Finnbacken vid 1700-talets slut. Karta från Historiska kartor på www.lantmateriet.se 2013-06-19.

Kring gruvan har det funnits ett stort antal verksbyggnader av vilka flera ännu finns kvar; gruvlave, vändbrotthus, förråd, smedja, virkesförråd, vagnsslider, kruthus, manskapsmäss, ångmaskinhus m.m. I den intilliggande herrgården fanns disponentbostaden och gruvarkivet med tillhörande ekonomibyggnader. I gruvbyn fanns arbetarbostäderna, byskolan och brukshandeln. År 1880 invigdes järnvägen till Bisberg och byn fick då egen järnvägsstation. Gruvbolaget ägde även ett eget jordbruk som bl.a. levererade produkter till den lokala brukshandeln. En del av Bisbergs invånare arbetade

sannolikt enbart inom jordbruket medan andra kallades in vid arbetsintensiva perioder under året. I gruvarkivet finns uppgifter om dagsverken för arbetarna i form av slätter, skörd, tröskning etc. Behovet av livsmedel till de anställda var stort eftersom självhushållningen var begränsad. Viss odling, en trädgårdstappa och ett potatisland, var bruklig liksom en mindre djurhållning i form av ett fåtal kor och grisar. Spåren av denna verksamhet syns fortfarande genom de ekonomibyggnader som alltjämt finns kvar; magasin, härbren, uthus, bodar och jordkällare. Dessutom betalades en del av lönen ut i natura under lång tid. Vid sidan om detta sålde även bönderna i omlandet delar av sin skörd till brukshandeln.

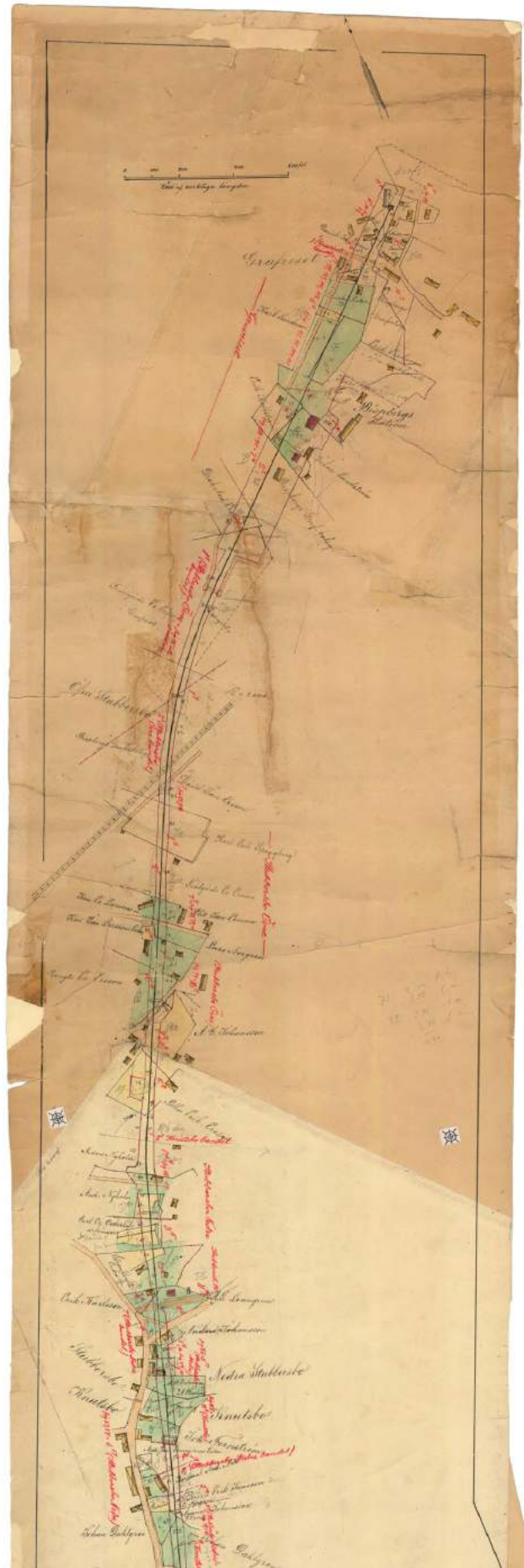
Del av "Karta öfver Mellanbergsäng, Grufrisets och Öfra Stubbersbo" daterad år 1833. Här framgår att området mellan gruvan och Övre Stubbersbo fortfarande var tämligen obebyggt. Antalet gårdar inom respektive by var inte heller särskilt stort.

Karta från Historiska kartor på www.lantmateriet.se 2013-06-19.

1889 inträffade det sista av ett flertal ras i gruvan under 1700-1800-talet, och det blev också starten på det moderna bergsbruket i Bispberg. Inom kort byggdes bland annat ett ångmaskinhus som skötte både dräneringen av gruvan och uppfordringen av malmen. Ett nytt schakt – Vasaschaktet – påbörjades och den ännu kvarvarande Vasalaven uppfördes. Trots framgångar och en kontinuerlig verksamhet förändrades byn i liten omfattning. Omkring 1950 byggdes ett fåtal nya tjänstebostäder men byns karaktär dominerades fortfarande av den ålderdomliga timmerbebyggelsen. Herrgården totalrenoverades invändigt och blev en modern disponentsbostad med 1806 års originalfasad bevarad.

Då gruvverksamheten lades ner år 1967 skedde en utflyttning från byn, företrädesvis från området närmast gruvan. Arbetsstyrkan på omkring 50 personer fick se sig om efter nytt arbete och det fanns inte i Bispberg. Merparten av de anställda bodde i byn även om en mindre del kom från Säter och Hedemora. Utflyttningen medförde därför en rad konsekvenser och förändringar för samhället, bland annat lades byskolan och järnvägen ned. Den senare revs upp i två etapper under 1970-talet och

både byskolan och stationshuset har därefter omvandlats till bostäder. Den gamla banvallen hålls till stora delar öppen och används idag som gång- och cykelväg. Bostadshusen fungerade i stor utsträckning som fritidshus efter ytterligare en utflyttning under 1970-talet då väveriet i Sätters lades ner. Under de senaste decennierna har dock trenden vänt och numera bebos majoriteten av husen året runt.

Del av karta upprättad år 1884 över järnvägen mellan Bisping och Kullsveden. Sträckan visar området mellan gruvan och byn Knutsbos södra spets. På kartan kan man inte bara se tomtarnas indelning och husens placering utan även vem som ägde respektive gård. Det nya stationshuset syns som den större röda rektangeln i bildens övre del. Karta från Historiska kartor på www.lantmateriet.se 2013-06-19.

OMRÅDETS GEOGRAFI OCH BEBYGGELSE

På den västra sidan av Bispsbergsklacken, i en backig och sluttande terräng, breder den sammanhållna men småskaliga bebyggelsen i byarna Gruvriset, Övre och Nedre Stubbersbo samt Knutsbo ut sig. Området kännetecknas av den tidigare gruvindustrin, dess kvarlämnade byggnader samt den omkringliggande bostadsbebyggelsen. Industrins märkesbyggnad är den s.k. Vasalaven, en rödmålad gruvlave av trä som är belägen jämte det numera vattenfyllda dagbrottet. I närheten av gruvlaven ligger ett vändbrottshus, en gruvstuga, en smedja, ett vagnslider, ett verkslider, ett virkesförråd, ett ångmaskinhus och ett kruthus. Idag hyser dessa byggnader andra funktioner än de ursprungliga men bidrar genom utseende och placering till en förståelse för gruvområdet och dess historiska verksamhet.

Flygfoto över Bispsbergs gruva med järnvägen i förgrunden. Foto 1922 ur Sätters kommuns arkiv.

Bostäderna är av skiftande ålder med enstaka exempel från 1700-talet, ett större antal från 1800-talet samt ett betydande inslag från 1900-talet. De gamla bystrukturerna är bevarade längs de ännu kvarvarande bygatorna. Den äldre bebyggelsen orienterar sig med långsidan mot gatan medan den yngre i större utsträckning ligger indragen på tomterna. På de äldre gårdarna är ekonomibyggnaderna placerade i den bakre delen av tomten medan de har en mer framträdande plats på de yngre, oftast i anslutning till bygatan. Den starkt kuperade terrängen har medfört att tomterna terrasserats med murar runt bostadshusen och på flera håll markeras tomtgränserna av låga trästaket eller häckar. Byggnadsmaterialen är huvudsakligen typiska för landskapet; natursten, timmer, stående träpanel, lertegel, röd slamfärg och ljus oljefärg.

Flygfoto över Övre och Nedre Stubbersbo med Knutsbo synligt i bildens övre vänstra hörn.
Foto 1922 ur Sätters kommuns arkiv.

En typisk bild av Bispberg i sitt sluttande läge längs Bispbergsklackens västra sida; den kuperade terrängen, den slingrande bygatan och de rödfärgade husen. Andra huset till vänster tillhörde ursprungligen konsumtionsföreningen Fram och senare Södra Dalarnas Konsumtionsförening.

GATUSTRÄCKNINGAR OCH TOMTER

Ett av de tydligaste karaktärdragen i Bispberg är de två vägar som löper genom byarna. Liksom på många andra håll följer Bispbergs byvägar de naturliga förutsättningarna i terrängen. Att de slingrar sig fram i landskapet ger dem den ålderdomliga karaktär som är vanlig i äldre vägsträckningar. Vägen utgjorde ryggraden i bygdens liv och gårdarna grupperades företrädesvis kring de platser där flera vägar möttes. Ofta anlades vägen på gränsen mellan skog och åker för att på så vis fungera som en naturlig gräns mellan odlad och icke odlad mark. I Bispberg breder skogen ut sig längs sluttningarna i öster medan odlingsmarken finns i dalen i väster. Längs vägen, mellan skogen och åkermarken, är bebyggelsen belägen.

I den äldsta bebyggelsen är tomterna orienterade så att bostadshusen ligger med långsidan mot vägen. Innanför finns en liten gårdsplan med tillhörande ekonomibyggnader. Den yngre bebyggelsen karaktäriseras av indragna bostadshus med friare placering av ekonomibyggnaderna kring gårdsplanen. Där det finns ladugårdar är närheten till byvägen tydlig.

REKOMMENDATIONER FÖR GATUSTRÄCKNINGAR OCH TOMTER

- Behåll den nuvarande vägsträckningen genom byn.
- Behåll den bebyggelse som ligger närmast vägen för att visa den historiska kopplingen mellan väg och hus.
- Behåll grustäckningen på de mindre vägarna och framförallt på byvägen genom Övre och Nedre Stubbersbo.
- Staket bör vara låga och byggda av enkla rödmålade spjälor.
- Används grus istället för asfalt till infarter, gårdsplaner och liknande.
- Terrasserings bör endast utföras runt bostadshusen samt med stödmurar av natursten.

Den gamla bykaraktären är tydligt avläsbar i Knutsbo där byggnaderna fortfarande ligger tätt och med långsidan mot vägen.

Den smala byvägen genom Stubbersbo är alltså grustäckt och kantas av både byggnader och staket. Till skillnad från Bispbergs äldre bostadshus är husen i Stubbersbo placerade längre in på tomterna.

Den grusväg som sträcker sig genom byarna Övre och Nedre Stubbersbo är ett bra exempel på hur en byväg såg ut i äldre tider. De delar av vägen som inte kantas av byggnader är istället avgränsade med låga staket för att markera tomtgränsen. Utformningen av dessa är dock av relativt sent datum. Den huvudsakliga uppgiften med staket runt tomten var att ha kontroll över gårdens djur. När denna funktion inte längre var nödvändig ersattes de enklare trästaketen och gärdesgårdarna av mer dekorativa, lägre staket. Likväl har det medfört ett tydligt karaktärsdrag i Bispberg idag eftersom de syns på flera håll i byn. Därför kan de också med fördel användas som förebilder när nya skall sättas upp. Byvägens grustäckning är, liksom på andra mindre vägar i Bispberg, en viktig karaktärsskapande detalj och bör därför behållas.

Exempel på spjalstaket i Bispberg som kan användas som förebild när nya skall sättas upp.

Infarterna till tomter och gårdsplaner är i regel utförda med grustäckning. Asfalt och stenläggningar är senare tillägg som inte har någon historisk förankring i området. Liksom på vägarna bör därför grus användas även till infarterna.

Till följd av Bispbergs placering på sluttningen av Bispbergs klack är terrängen på många av tomterna kraftigt kuperad. Det har medfört att terrasseringar blivit nödvändiga för att skapa plana ytor att bygga på. Runt omkring i Bispberg syns stödmurar av natursten, företrädesvis i direkt anslutning till bostadshusen. De övriga delarna av tomterna behövde inte hållas plana utan följer istället de naturliga förutsättningarna. När schaktningsarbeten blir nödvändiga bör därför endast området närmast bostadshusen göras plana. Släntningar bör också undvikas till förmån för stödmurar av sten.

Exempel på terrassering av tomt för att skapa en plan yta runt bostadshuset.
Stödmuren är gjord av natursten.

VÄXTLIGHETEN

Trädgårdarnas växtlighet har ett stort kulturhistoriskt värde och bör vårdas och bevaras på bästa möjliga sätt. På många gårdar finns mycket gamla äppelträd, det är av största vikt att dessa sköts på rätt sätt.

Vid plantering av nya fruktträd är det föredömligt att välja traditionella sorter. Cox Orange, Astrakan och Gravensteiner är exempel på vanliga historiska äppelsorter i Sverige. Bärbuskar som vinbär och krusbär förekommer ofta i trädgården liksom även rabarber.

Vanligt förekommande perenner i äldre trädgårdar är pioner, löjtnantshjärta, aklejoj, stockrosor och brandlilja. Olika sorters rosor förekommer och bland dessa är pimpinellrosen *Rosa Pimpinellifolia* (kallas ibland torparros) och vresrosen *Rosa Rugosa* vanliga. Luktärtor, astrar, ringblommor och lejongap är ettåriga växter som också var vanliga i äldre trädgårdar. De vanligaste klättrväxterna var humle, kaprifol och krasse.

Även om flera olika typer av häckar förekom så var syrenhäcken den allra vanligaste. Viktigt att tänka på är dock att häckar har kortare livstid än träd och behöver beskäras med jämna mellanrum. Bland de dekorativa buskarna var doftschersmin vanligt förekommande.

Många av gårdarna i Bispberg har uppvuxna träd vilka man bör vara rädd om. Om man inte själv har kunskapen att beskära träd bör man anlita en arborist när träden blivit stora och har många döda grenar. Vissa gårdar har vådräd som exempelvis kastanj, lönn och ask. Björkar förekommer också men dessa har inte planterats som vådräd historiskt sett.

Förr placerades ofta blomrabatter intill husväggen. Tänk dock på att inte plantera direkt intill fasaden för att undvika fuktskador. Lämna 30–50 cm mellan husväggen och växterna så att luften kan röra sig fritt och hjälpa till att torka väggen efter regn.

BEBYGGELSEN KRING GRUVAN OCH HERRGÅRDEN

Inom Bispsberg finns exempel på ett antal olika byggnadstyper med koppling till gruvindustrin; verksbyggnader, järnvägens byggnader, jordbruksbebyggelsen, herrgården samt olika typer av bostadshus.

I området runt gruvan utmärker sig den så kallade Vasalaven från år 1889. En gruvlave är en hög byggnad som står över ett gruvschakt. I schaktet finns ett gruvspel (hissmaskineri) med pålastningsplan på olika nivåer i gruvan och intill laven finns tömningsfickor för uppförd malm. I närheten av Vasalaven finns fortfarande ett antal byggnader som använts inom gruvindustrin, exempelvis förråd och en gruvstuga. I gruvstugan bytte arbetarna om före nedstigningen i gruvan men den kunde också inrymma kontor, matsal och restaurang. I Bispsberg finns ett bevarat så kallat vändbrottshus i vilket man kunde vinkla konstgången för att nå laven.

Konstgången hade sin början i ett vattenhjul 2,5 km från gruvan och drev gruvspelet i Vasalaven. Den användes även för att pumpa vatten ur gruvan så att den inte svämmade över.

REKOMMENDATIONER FÖR BEBYGGELSEN KRING GRUVAN OCH HERRGÅRDEN

- Bevara de byggnader som finns runt gruvan. Helheten i gruvbebyggelsen är viktig för förståelsen av industrins utbredning och för riksintressets motivering.
- Herrgården med dess ekonomibyggnader utgör en komplex och sammanhållen gårdsmiljö med betydelse även för livsmedelshanteringen inom industrin. Bevarandet av denna miljö är viktig för Bispsbergs historia, inte minst ur socialhistorisk synvinkel.
- Stationsbyggnaden utgör ett viktigt inslag i Bispsbergs moderna industrihistoria vilket gör den betydelsefull att bevara.

Strax öster om dagbrottet i Bispsberg står Vasalaven från år 1889.

Söder om gruvtaget finns en f.d. klensmedja där man tidigare tillverkade redskap till gruvdriften. Intill smedjan finns olika byggnader i form av virkesförråd och verkslider för förvaring av verktyg. Ytterligare ett stenkast söderut finns det ångmaskinhus som ersatte vattenkraften på 1920-talet för

att driva gruvspelet och transportera upp malmen från gruvan. Bredvid ångmaskinhuset finns också ett kruthus i vilket man förvarade krutet för sprängningarna vid malmbrytningen.

Smedja, virkesförråd och verkslider

Bispbergs herrgård uppfördes och fungerade länge som industrins disponentbostad. Gruvkontoret låg strax intill och företagets arkiv fanns i en utbyggnad på herrgårdens nordvästra kortsida. Till herrgården hörde också magasinsbyggnader och lador där man förvarade det spannmål som gruvans jordbruk producerade. Vidare fanns en bagarstuga, en matkällare och utedass m.m. Många av dessa byggnader finns kvar än idag.

Bispbergs herrgård sedd från trädgårdssidan.

Bisbergs stationshus fungerar idag som privatbostad.

Järnvägen till Bisberg öppnades år 1880 och i samband med detta invigdes även stationshuset. Byggnaden uppfördes enligt samma principer som de statliga stationsbyggnaderna vid denna tid; det fanns en väntsal på bottenvåningen och en personalbostad på övervåningen. Bredvid stationshuset står fortfarande det utedass kvar som användes av resenärerna, uppdelat på en sida för kvinnor och en för män. Järnvägen användes både för gods- och persontrafik men den senare lades ner på 1930-talet. Godstrafiken upphörde 1967 då gruvan lades ned och behovet av malmtransporter försvann. Spåret revs upp i två etapper på 1970-talet och banvallen har därefter använts som gång-, cykel- och ridväg.

För att kunna göra en tvär sväng på konstgången krävdes ett s.k. vändbrotts hus. I Bisberg finns ett sådant fortfarande bevarat strax intill gruvan.

Ångmaskinhuset i bakgrunden och kruthuset i förgrunden.

BEBYGGELSE I GRUVBYN

I byarna kring gruvan finns många av de byggnader kvar som användes i det vardagliga livet, vid sidan av arbetet i gruvan; bostadshus, ladugårdar, stall, härbren, uthus, vedbodar och utedass m.m. Majoriteten av denna bebyggelse är av traditionellt slag med rötterna i 1700- och 1800-talen. Efterkrigstidens bebyggelse syns här och var, inte minst i de få tjänstemannabostäder som uppfördes åt cheferna på Bispbergs AB vid mitten av seklet. Här följer en redogörelse för några av de vanligaste byggnadstyperna i området och en förklaring till deras utseende och historia.

REKOMMENDATIONER FÖR BEBYGGELSE I GRUVBYN

- Bevara enkelstugor och parstugor för att tydliggöra områdets bebyggelsehistoria i förhållande till den generella utvecklingen i Sverige.
- De fåtal putsade gruvbostäder som finns bör bevaras för att visa det differentierade byggnadsskicket i Bispbergs äldre historia.
- 1900-talets bebyggelse, och inte minst tjänstemannavillorna, bör bevaras för att berätta om gruvindustrins moderna historia.

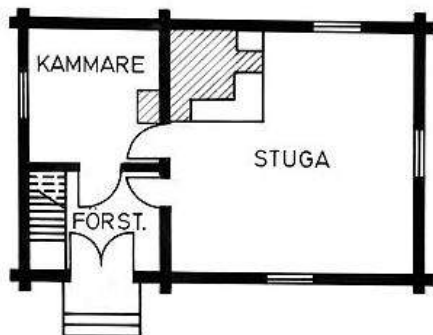

1900-talets folkhemsbebyggelse utgör endast ett litet inslag i Bispberg men den är en viktig del av byns och gruvans historia. Bl.a. finns ett fåtal tjänstemannabostäder från 1940- och 1950-talen vilket detta är ett exempel på.

Enkelstugan

Enkelstugans form bygger på en asymmetrisk tredelad plan där entrén är placerad på ena långsidan. Rummen fördelar sig på en förstuga, en kammare och en stuga där stugan används som kök, vardagsrum och sovrum. Byggnadstypen kan spåras tillbaka till medeltiden men blev vanlig under mitten av 1700-talet. Den byggdes då i en våning och ibland med inredd vindskammare. Under 1800-talet utvecklades enkelstugan och kom även att byggas i två våningar samt med förstukvist eller veranda. Enkelstugan har haft olika funktioner men har framförallt använts som bostad. Under 1700- och 1800-talet var enkelstugan bostadstypen för småbönder och arbetare medan mer välbärgade bodde i parstugor. Framförallt under 1800-talet förekommer enkelstugan och parstugan ofta sida vid sida och då har enkelstugan använts som sommarstuga, undantagsstuga eller bagarstuga medan huvudbyggnaden varit den större parstugan. Ända fram till 1900-talets början var enkelstugorna timrade och ofta målade med röd slamfärg.

Plan över en traditionell enkelstuga. Ur Stockholms stadsmuseums arkiv.

Exempel på enkelstuga i byn Gruvriset i Bisping.

Parstugan

Vid sidan av enkelstugan var parstugan den vanligaste byggnadstypen bland bönderna i norra Sverige under 1800-talet. Den har anor från senmedeltiden och blev vanlig bland bättre bemedlade bönder under 1700-talet. Planen är symmetrisk med en förstuga och en kammare i husets mitt samt ett bostadsrum på vardera sidan. Parstugan byggdes till en början i en våning men med tiden började vinden att inredas och senare påbyggdes husen med ytterligare en våning. Den fungerade alltid som mangårdsbyggnad om det fanns fler bostadshus på gården. När bönderna fick bättre ekonomi under 1800-talets senare hälft byggdes många parstugor om eller revs för att ge plats åt nya, större bostadshus. Byggnadstypen har även använts som arbetarbostad med plats för två familjer, en i varje bostadsrum.

I Bispberg finns exempel på parstugor i en våning, en och en halv våning och två våningar. Flera av dem är numera tillbyggda efter att ha blivit för små med moderna mått mätt.

Exempel på parstuga i byn Gruvriset i Bispberg.

EKONOMIBYGGNADER

Till kategorin ekonomibyggnader hör exempelvis ladugårdar, stallar, logar, lador, magasin och bodar av olika slag. En ekonomibyggnad är avsedd för driften av ett jord- eller skogsbruk, fiskenäring eller olika former av handel och hantverk.

Ekonomibyggnaderna och uthusen var en nödvändighet för djurhållningen, förvaringen och arbetssysslorna på gården. Alla former av boende eller arbete förenades med förekomsten av dessa.

I landets norra delar hade äldre tiders gårdar ett månghussystem vilket innebar att i det närmaste varje funktion hade en egen byggnad. Då fanns en byggnad för korna, en för grisarna, en för gårdens vagnar, en för säd, en för dasset osv. Detta bebyggelsemönster kom att prägla norra Sverige fram till 1930-talet.

Därefter började man samla fler funktioner under samma tak.

Nationellt sett är merparten av de ekonomibyggnader som bevarats till idag uppförda under perioden 1870 till 1950. Ekonomibyggnader från tiden före år 1800 är sällsynta och utgör oftast gårdens mest välbyggda och särskilt värdefulla bebyggelse, exempelvis härbren och magasin.

REKOMMENDATIONER FÖR EKONOMIBYGGNADER

- Bispbergs ekonomibyggnader utgör en omistlig del av byns historia. Ett bevarande av dessa bör eftersträvas i så stor utsträckning som möjligt.
- Om ett bevarande inte är möjligt kan en varsam ombyggnad vara ett bra alternativ. Med nya funktioner kan byggnaden ändå behålla sin plats och sitt utseende i miljön.
- Ekonomibyggnaderna bör ges en enklare färgsättning än bostadshusen för att markera deras underordnade roll i bebyggelsemiljön.

Exempel på ekonomibyggnader från 1900-talet i form av ladugård, loge, garage, uthus m.m. i byn Gruvriset i Bispberg.

Härbren

Härbren är en mycket gammal byggnadstyp och har använts som förrådshus eller visthus för förvaring av sådant som var av särskilt värde; kläder, livsmedel eller redskap. Sommartid kunde dock övre våningen även användas som sovplats. Härbret var timrat i en, två eller mer sällan tre våningar på behörigt avstånd från gårdens mer eldfångda byggnader. I Bispsberg finns flera en- och tvåvåningshärbren bevarade vilket är av stort värde för karaktären i byn.

Exempel på ett tvåvåningshärbre i Bispsberg.

Magasin, bodar och uthus

I bodar och magasinbyggnader förvarades spannmål till både mjöl och utsäde men även bröd, kött, fisk och andra varor som var viktiga för uppehållet. Magasinet var en av de viktigaste byggnaderna på gården och placerades så att man hade god uppsikt över det.

Bodar byggdes ofta i två våningar, bottenvåningen kunde då användas som visthusbod eller redskapsbod medan exempelvis säden förvarades på övervåningen.

Uthus är ett samlande begrepp för byggnader avsedda för förvaring av olika slag. Funktionen är därför inte lika tydligt definierad som hos ett magasin.

Magasin, bodar och uthus uppfördes ofta omsorgsfullt av timmer och finns därför ofta kvar än idag. Inte sällan är de exempel på de äldsta och bäst bevarade byggnaderna på gården.

Ett av de äldsta uthusen i Bispsberg finns i byn Gruvriset strax intill gruvan. De nakna timmerväggarna är rödmålade liksom knutarna och vindskivorna. I utbyggnaden till höger leder en trappa ner till en jordkällare.

Ett uthus med bodar och förråd från 1900-talets första hälft. Till skillnad från den traditionella färgsättningen av uthus har detta vita knutar och fönsteromfattningar (jämför med ovanstående bild).

Nya funktioner för magasin, uthus och bodar

I Bispberg finns det gott om uthus och mindre magasin. De är ofta timrade och flertalet är klädda med enkel vankantad panel (tillverkad av den yttre delen av timmerstocken och har därför en rundad översida). Även om magasinerna och uthusen har mist sina ursprungliga funktioner är det viktigt att bevara dem för att inte förändra helhetsbilden av området. Istället för att riva ett uthus eller magasin bör man därför först undersöka om det går att hitta en ny funktion för byggnaden. Exempelvis kan ett uthus förlängas och byggas om för att rymma ett garage och samtidigt öka förvaringsmöjligheterna i anslutning till garaget. En större lada eller ett magasin som saknar funktion kan användas som festlokal eller ateljé.

Alla de byggnader som tillhör gården och dess hushållning berättar om hur det vardagliga livet gestaltade sig i äldre tider. Om vi skall kunna tolka och förstå historien i framtiden är det av största vikt att dessa byggnader bevaras.

Magasinsbyggnad i två våningar intill herrgården i Bispberg.

JORDKÄLLARE

Förr fanns det jordkällare vid så gott som alla gårdar och torp. På vintern skyddade källarens tjocka väggar råvarorna mot frosten och på sommaren mot värmen. På 1950-talet förlorade dock jordkällaren sin betydelse när kylskåpen blev vanliga i hemmen. Därefter har många jordkällare övergivits och med tiden raserats helt eller delvis. Jordkällarna var till större delen nedgrävda i marken och stommen var därför vanligen av murad natursten eller murat tegel. Runt sekelskiftet 1900 började man använda huggen sten och ett par årtionden senare blev även konstruktioner av gjuten betong vanliga.

REKOMMENDATIONER FÖR JORDKÄLLARE

- Bevara det rika utbudet av jordkällare i Bispberg.

I Bispberg finns det jordkällare på var och varannan tomt. Det finns murade källare av både natursten och huggen sten och det finns andra av gjuten betong. De flesta är täckta av jord, gräs eller annan växtlighet men det finns även de som har byggda sadeltak med tegelpannor.

Jordkällarna var en viktig del av gårdens livsmedelshantering då de fungerade som ”kylskåp” innan de elektriska kylskåpen blev var mans egendom. Om de fortfarande är hela bör de bevaras och kan med fördel användas för långtidsförvaring av bär, frukt, sylt, saft och annan mat.

En av många jordkällare i Bispberg.

NYBYGGNAD

Även om den äldre bebyggelsen dominerar i Bispberg finns det exempel från 1920–50-talet såväl som från 2000-talet. Vid nybyggnationer inom Bispberg är det viktigt att ta hänsyn till den befintliga karaktären och anpassa den nya bebyggelsen till den. Det finns dock inget regelverk för hur ny bebyggelse skall se ut men målet är att alla tillskott skall inordna sig och uppfattas som en del av byn istället för att markera sin egen identitet. Uppförandet av ett hus med tydligt avvikande utformning, material eller färgsättning kan lätt resultera i att det sammanhängande intrycket av området påverkas negativt.

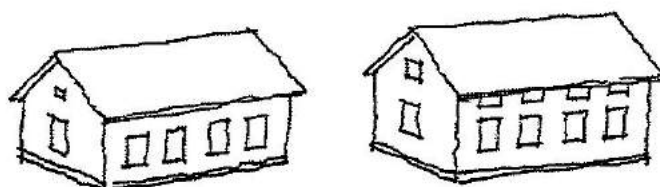
REKOMMENDATIONER FÖR NYBYGGNAD

- Inordna ny bebyggelse i den befintliga för att behålla byns karaktär.
- Nya byggnader bör utformas lika de befintliga avseende placering, form, färg och proportioner.
- Maxantalet våningar bör vara detsamma som i de befintliga byggnaderna, dvs. två för bostadshus.
- Om placeringen av huset görs längs gatan bör ingången vara vänd mot gårdssidan.

Helhetsintrycket är det viktigaste och detta påverkas av en rad faktorer så som byggnadens placering, storlek, färg, fasadens komposition och detaljeringsgrad. Helhetsintrycket kan inte kompenseras av vissa speciellt utförda detaljer. Genom att studera den äldre bebyggelsen kan man få inspiration till utformningen av en ny byggnad. Detaljer kan plockas upp och återanvändas på nya hus eller vid renoveringen av äldre. Sådana detaljer är exempelvis takformen, takvinkeln, takfoten, dörrarna och fönstren. Andra är symmetrin, dimensioneringen, placeringen av skorstenar och socklarnas utformning.

I området runt Bispbergs gruva är alla bostadshus mellan en och två våningar höga där en och en halv våning dominerar. Av den anledningen bör inte höjdskalen brytas då högre byggnader avviker från omgivningen. Den övervägande delen bostadshus är parstugor, även om många är om- och tillbyggda under årens lopp. Vid nybyggnad kan denna byggnadstyp därför med fördel användas i olika versioner för att bibehålla det samlade uttrycket.

Många av de äldre husen har ingången orienterad mot gården istället för mot gatan. Det är ett ålderdomligt drag men kan mycket väl användas även vid nybyggnad.

Exempel på en bra form och proportionering av ett bostadshus vid nybyggnation. Ett hus av dessa slag inordnar sig i Bispbergs befintliga bebyggelse och bidrar på så sätt till att byns karaktär bevaras.

OM- OCH TILLBYGGNADER

Ändringar i befintlig bebyggelse, om- och tillbyggnader måste utföras med stor varsamhet. Att äga ett äldre hus är att äga en bit historia som berättar och illustrerar hur olika material och tekniker har använts. En princip för god byggnadsvård är att låta huset behålla sitt utseende så långt som möjligt. Förändringar har dock alltid varit nödvändiga för att anpassa husen efter skiftande behov och funktioner. Vad som är viktigt att tänka på är att husets ursprungliga form bör kunna avläsas även efter en om- eller tillbyggnad.

Vid om- och tillbyggnader vill många gärna sätta sin egen prägel på sitt hus. Det gör att den ursprungliga utformningen ersätts av eller kompletteras med t.ex. nya fönsterluckor, en ny dörr, svartmålade knutar, en förstukvist, en altan, en annan fasadpanel, blyinfattade fönsterglas eller liknande. I en känslig historisk miljö som Bispsberg bör detta undvikas då tilläggen är främmande och avvikande från byns övergripande karaktär. Istället bör man vårda det ursprungliga utseendet för att hålla samman bebyggelsen. Man bör inte heller försöka framställa husen som äldre än de är eftersom det ställer höga krav på detaljeringen för att lyckas. En huvudregel är att inte göra större ingrepp än vad som är nödvändigt.

Tillbyggnader, ombyggnader och energibesparande åtgärder kan göras utan att förta byggnadens karaktär, men det kräver lite extra eftertanke och efterforskning före ingreppen. Detsamma gäller om man vill återställa en byggnad efter att den förvanskats i ett tidigare skede. Kunskapen om husets historia är en nyckel till framgång. Kan det anses motiverat, antingen av praktiska eller estetiska skäl, bör äldre tilläggsisoleringar, tegelimiterande plåttak, ospröjsade fönster, moderna dörrar etc. tas bort vid framtida renoveringar. På så vis kan Bispsbergs bebyggelsekaraktär förstärkas och på sikt göras än mer attraktiv.

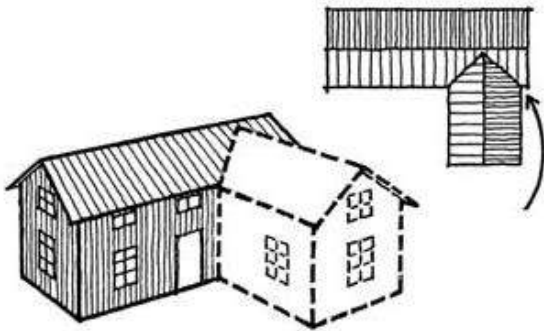
Vid tillbyggnader måste nya volymer och detaljer vara av samma proportioner som på den ursprungliga byggnaden för att skapa en helhet. Utbyggnader bör göras på husets baksida för att byggnadens ursprungliga form och utseende skall förbli avläsbart från den gemensamma vägen. En förlängning av en byggnad är också ett bra alternativ, men då måste den nya delen underordna sig den del man bygger på.

REKOMMENDATIONER FÖR OM- OCH TILLBYGGNAD

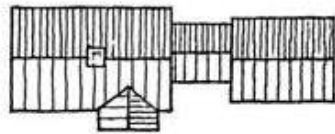
- Husets ursprungliga form bör kunna avläsas även efter en tillbyggnad.
- En tillbyggnad smälter bäst in om den följer det befintliga huset avseende form, material, färg och detaljer.
- För att uppnå en helhet måste de volymer som adderas ha samma proportioner som den befintliga byggnaden.
- Utbyggnader bör göras på den sida som vetter från allmänna ytor som vägar och samlingsplatser m.m.

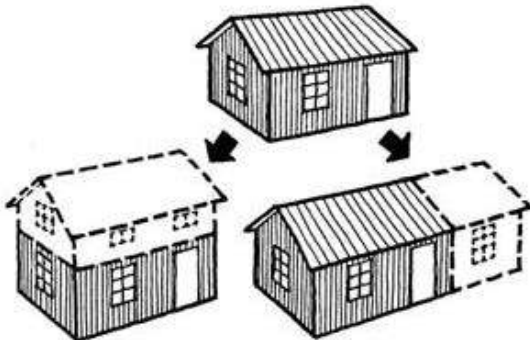
Exempel på om- och tillbyggnader

Ett bra exempel på tillbyggnad i vinkel. Bild ur "Att bygga på landsbygden och i byar" av Byggnadsnämnderna i norra och västra Dalarna.

Två bra exempel på tillbyggnad genom att tillfoga en ny byggnadskropp och en sammanlänkande mellandel. Bild ur "Att bygga på landsbygden och i byar".

Ytterligare ett bra exempel på tillbyggnad genom förlängning eller förhöjning av det befintliga huset. Bild ur "Att bygga på landsbygden och i byar".

Ett exempel på en parstuga med tillbyggnad i vinkel in mot tomten.

Samma parstuga som på bilden ovan sedd från gatan. Tillbyggnaden syns inte och man kan lätt avläsa byggnadstypen.

Ett exempel på en tillbyggnad i form av förlängning av befintligt hus. Den högra delen, motsvarande ett fönster på långsidan, är tillbyggd.

FRIGGEBODAR OCH ATTEFALLSHUS

Både friggebodar och Attefallshus förutsätter att det finns ett bostadshus på den aktuella tomten eftersom de betraktas som komplementbyggnader. De får dock uppföras på prickad mark, dvs. där det i övrigt råder byggförbud. I Bispberg krävs bygglov för båda hustyp-erna på grund av den utökade lovplikten i gällande områdesbestämmelser.

Friggebodar får ha en bottenarea av högst 15 m² och Attefallshus högst 25 m². Taknocken får inte överstiga 3 respektive 4 meter och placeringen får inte vara närmare tomtgränsen än 4,5 meter utan grannens medgivande.

Enligt Plan- och bygglagen gäller samma generella regler vid uppförandet av friggebodar och Attefallshus som vid handläggningen av bygglov. Här står att bebyggelse och byggnadsverk skall *"utformas och*

placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan. Ändringar och tillägg i bebyggelsen skall göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas." I lagen framgår också att bygglovsbefrielsen för Attefallshus inte gäller inom bebyggelseområden som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt. I detta sammanhang skall tilläggas att Boverket anser att bebyggelsen kan betraktas som särskilt värdefull om den ingår i riksintresse för kulturmiljövården.

Utbudet av friggebodar och Attefallshus är stort och många av dem skulle vara främmande inslag i Bispberg. För att en friggebod eller ett Attefallshus skall inordna sig i byns bebyggelse måste den bygga på samma traditionella utformning. Liggande plankkonstruktioner, förstukvistar, figursågade fönsterfoder och fasadfärger som blått, gult, vitt eller brunt är därför inte lämpliga. Fasader klädda med stående röd slamfärgsmålade lockpanel, sadeltak belagda med tegel, papp eller pannplåt, enkla traddörrar, företrädesvis målade svarta, och traditionella vitmålade fönster med kvadratiska eller stående rektangulära rutor och glasbärande spröjs är bra. För att bli en naturlig del av uthusbebyggelsen bör ytterdörren placeras på långsidan i första hand.

REKOMMENDATIONER FÖR FRIGGEBODAR OCH ATTEFALLSHUS

- Inordna nya friggebodar och Attefallshus i den befintliga bebyggelsen.
- Nya friggebodar och Attefallshus bör utformas som den befintliga bebyggelsen avseende placering, form, färg och proportioner.
- Prefabricerade bodar tar inte hänsyn till den lokala bebyggelsens egenskaper och passar därför ofta dåligt in i känsliga miljöer.
- Vid placeringen av en ny friggebod eller ett Attefallshus måste brandspridningsrisken till näraliggande byggnader beaktas.

ALTANER OCH UTERUM

En gammal glasveranda eller en förstukvist med traditionell utformning är ofta ett smycke på ett bostadshus. Den drar på ett medvetet sätt blickarna till sig och markerar var ingången till huset finns. Ingen annan del av huset har varit så omsorgsfullt utformad som denna sett ur ett historiskt perspektiv. Vill man uppföra en helt ny veranda bör man därför nogga överväga dess form och utseende. Att hämta inspiration från granngårdarna är en bra utgångspunkt för att hitta en stil som stämmer med byns karaktär.

I äldre bebyggelsemiljöer bör man generellt vara försiktig med påbyggda uterum i form av altaner och terrasser. Blir tillbyggnaderna för stora eller byggda av avvikande material som aluminium, plast och glas blir de lätt störande inslag som påverkar huset negativt. Den ursprungliga formen kan bli svår att avläsa och den traditionella karaktären ersätts av ett olämpligt moderniserat uttryck. Moderna glasade uterum som byggs samman med huset är populära men har ingen förankring i äldre miljöer och bör därför undvikas helt.

Vill man ha ett inbyggt uterum är det bättre att utforma det som en traditionell glasveranda av väldimensionerad storlek. Alternativt kan man bygga till en befintlig förstukvist, men det är ofta komplicerat p.g.a. deras begränsade storlek. Skall man lyckas är det viktigt att tillvarata detaljer och proportioner annars kan förstukvisten lätt upplevas som allt för stor för huset.

Precis som med om- och tillbyggnader bör altaner och uterum inordnas i den befintliga bebyggelsen. Vill man bygga en uteplats som inte stör husets ursprungliga utformning bör man placera den som en friliggande altan. Än bättre är att skapa en solig, vindsyddad berså eller avskild del av tomten med hjälp av växtlighet. Så har man gjort under lång tid och det tillför också tomten ett värde genom ett ökat brukande.

REKOMMENDATIONER FÖR ALTANER OCH UTERUM

- Behåll traditionella verandor och förstukvistar.
- Vid nybyggnad är traditionella glasverandor av måttlig storlek en bra lösning. Glasade uterum bör undvikas helt och framförallt inte vara synliga från allmänna ytor som vägar och samlingsplatser.
- Moderna material som aluminium och plast samt stora glaspartier bör undvikas helt.
- Vid nybyggnad av en uteplats eller altan är en friliggande placering eftersträfvansvärd.
- Förstukvistar kan förlängas eller byggas till för att användas som uteplats. Utformningen måste dock ta hänsyn till husets och den befintliga förstukvistens karaktär.

FASADER

I Bispberg har de allra flesta fasader en röd stående panel med vita knutar. På ekonomibygnaderna, ladorna och uthusen är det vanligt antingen med synligt timmer eller med paneler av vankantade lockbrädor. Enkel- och dubbelfasad panel finns i mindre utsträckning och några hus har tilläggsisolerats och klätts med plåt. Nyare hus och tillbyggnader har i många fall röd lockpanel. Det finns även ett fåtal putsade byggnader.

Principen för timrade hus är lika enkel som genial; med en yxa anpassar man trädens naturliga form till att ligga på varandra i rader, ihopsatta i hörnen med hjälp av s.k. timmerknutar. Förr var timringskunskapen väl utbredd och de flesta bönder kunde timra ett enkelt hus. Skulle det vara mer avancerat eller utsmyckat tillkallades dock oftast erfarna timmermän. De kunde timra byggnader med höga krav på täthet och livslängd, som härbren t.ex. Många timmerhus är klädda med panel och där knutarna ligger i liv med fasaden kan det t.o.m. vara svårt att se att det är ett timmerhus. I Bispberg finns också enstaka exempel på reverterade timmerhus där man putsat utsidan för att det skall upplevas som ett stenhus.

Ingrepp i en timmervägg skall utföras med största varsamhet för att inte försämra dess bär- och belastningsförmåga. Ingreppen måste begränsas och åtgärderna anpassas till byggnadens utformning och teknik. Tack vare timmerbyggnadernas konstruktion kan lagningar göras genom att stockar lyfts ur och ersätts av nya. Ofta kan också delar av stockarna huggas ur och lagas i utan att väggen måste rivas.

Paneltyper

Den traditionella locklistpanelen är vanligast på alla typer av byggnader i Bispberg. Den har oftast panelbrädor med något varierande bredd och lätt fasade locklister. I nederkant avlutas den med en liggande fotbräda. Det finns även exempel på nyare locklistpaneler vilka vanligtvis avslöjar sig genom att de har lika breda panelbrädor. Den nyare panelen är ofta sågad med cirkelsåg vilket syns på de bågformade spåren och att locklistens kanter sällan är fasade. Det som tydligast skiljer den nyare locklistpanelen från den äldre är dock att den saknar den avslutande fotbrädan längs nederkanten.

Även lockpaneler förekommer på många håll i Bispberg, både äldre och yngre. Till skillnad från locklistpanelens smala lister har lockpanelen breda brädor att täcka springorna med. Äldre

REKOMMENDATIONER FÖR FASADER

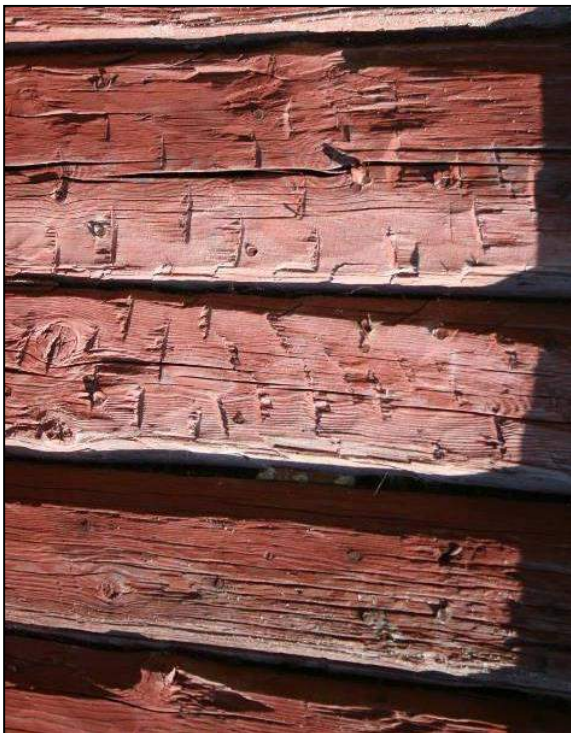
- Var varsam med originalmaterialen. Behåll i första hand ursprungliga fasader och byt endast ut de delar som är i dåligt skick.
- Trä bör användas som fasadmaterial förutom på de få byggnader i området som är putsade, vilka bör förbli så även fortsättningsvis.
- Moderna fasadmaterial som plåt och fasadtegel är främmande i Bispberg och därför olämpliga.
- Moderna paneltyper som fjällpanel, stockpanel och liknande bör ej användas.
- Felaktiga ingrepp i timmerbyggnader kan äventyra den bärande konstruktionen. Begränsa risken med hjälp av så små ingrepp som möjligt. Det är även positivt för husets kulturhistoriska värde.

lockpaneler sattes med brädor av varierande bredd medan dagens oftast monteras med brädor av samma bredd. Det senare ger ett betydligt mer repetitivt och livlöst intryck. Det är även vanligt att man struntar i fotbrädan och därmed försvinner en viktig detalj sett ur ett historiskt perspektiv. Allra tydligast blir det om panelen sticker ut en bit från grunden, som vid tilläggsisolering t.ex. Det är en uppenbar avvikelse från äldre tiders paneler.

För att bevara en byggnads kulturhistoriska värde är det viktigt att originalpaneler inte byts ut i sin helhet. De bör istället lagas där skador har uppstått. Tänk på att virket i äldre paneler ofta är av hög kvalitet, de delar som kan behållas kommer troligtvis att fungera länge till. Dessutom ger de en värdefull känsla av ålder som tar lång tid att återskapa. Vid lagning av paneler är det eftersträvänsvärt att vara omsorgsfull vid valet av nytt virke, ytbehandling och detaljer som fotbrädor exempelvis. I dagens byggande ersätts ofta den traditionella fotbrädan av trä av ett plåtbleck vilket gör att utförandet känns modernt. Moderna lösningar som plåtpaneler, fasadtegel, och dylikt bör inte heller användas. Inte heller moderna paneltyper som fjäll- och stockpanel. Har man däremot ett nyare hus som kläddes en med stock- eller fjällpanel redan från början är det byggnadens ursprungliga utseende vilket bör behållas.

Har man en byggnad som har förvanskats, exempelvis genom tilläggsisolering i form av plåtbeklädnad, bör man överväga att återgå till en historiskt mer korrekt träpanel vid en framtida renovering. För vidare läsning rekommenderas *Liggtimmerhus - tillsyn och reparation* från Riksantikvarieämbetet. Hur man hittar den framgår i kapitlet *Vidare läsning*.

Exempel på paneltyper i Bispberg

Bilad timmerpanel. På panelen syns spåren efter yxan som bilat stocken.

Vankantad panel, vanlig på lador, uthus, bodar och liknande byggnader.

Röd locklistpanel med fotbräda, den vanligaste paneltypen i området.

Ramsågad panel där de raka spåren efter sågen fortfarande syns. Före 1900 var panelen i regel ramsågad därefter blev cirkelsågad panel vanlig vilket syns på att spåren blir bågformade.

Den spontade panelen förekommer ofta på byggnader uppförda omkring eller efter sekelskiftet 1900. Panelerna utfördes med både stående och liggande brädor och delades ofta in i olika fält med hjälp av vita lister. Spontad panel avslutades alltid med fot- och knutbrädor.

Exempel på en äldre, väderbiten lockpanel med ramsågade brädor som är i behov av ny färg.

Modern lockpanel utan fotbräda och med jämn bredd på panelbrädorna.

FÄRGSÄTTNING

Majoriteten av bostadshusen i Bispsberg är målade i en röd färgskala, antingen med slamfärg eller någon annan färgtyp. Ekonomibygnaderna är däremot mer enhetligt målade med slamfärg i falurött. Om en byggnad är målade med slamfärg bör man fortsätta att använda sig av det eftersom den är förhållandevis billig, lätt att underhålla, den låter träet andas och har även en viss impregnerande effekt. Modernare akrylat- och latexbaserade färger kan vara svåra att underhålla och de kan inte heller målas över med andra färgtyper varför de bör undvikas. Oljefärger som exempelvis alkyd- och linoljafärg skall bara användas på hyvlade ytor som fönsterbågar, karmar, dörrar m.m. Vid målning får inte underlaget vara fuktigt, grånat eller flagnat, då är risken stor att färgen släpper ganska snart. Träet skall vara torrt, friskt och fritt från smuts, damm och löst sittande färg för att den nya färgen skall fungera som den är tänkt. Nya färgtyper på äldre, och tvärtom, kan också leda till ett dåligt resultat. Fråga i färghandeln vad som gäller.

REKOMMENDATIONER FÖR FÄRGSÄTTNING

- Använd i första hand slamfärg och oljefärger.
- Eftersträva en traditionell färgsättning på knutbrädor, vindskivor, dörr- och fönsteromfattningar; ljusgrått eller vitt på bostadshusen och rött på ekonomibygnaderna.
- Använd Falu rödfärg till träfasader i största möjliga utsträckning.
- Ny träbebyggelse bör målas med Falu rödfärg samt vit eller ljusgrå oljefärg.
- Undvik moderna akrylat- och latexbaserade färgtyper.

Idag finns det många varianter av slamfärg, både med tillsatser och utan. Originalen – Falu rödfärg – finns fortfarande att köpa och innehåller i regel en liten mängd olja för att få en lite starkare yta.

Vita knutar, vindskivor, knutlådor och fönsterfoder är mycket vanligt på bostadshusen i Bispsberg och bör vara så även fortsättningsvis. Traditionellt sett har ekonomibygnaderna målats med slamfärg även på knutarna och vindskivorna för att markera att de inte är lika fina som bostadshusen. Det är en tradition som bör behållas även om många ekonomibygnader har vita knutar och vindskivor idag.

Vid en ommålning av ett hus bör området och helhetsupplevelsen bilda utgångspunkt för valet av färg. En fortsatt sammanhållen färgsättning bidrar till helhetsupplevelsen men samtidigt måste de få byggnader som inte är rödfärgade få behålla sina särdrag. Ny bostadsbebyggelse av trä bör målas med röd slamfärg och vita eller ljusgrå detaljer för att passa in i området.

För vidare läsning rekommenderas *Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper* från Riksantikvarieämbetet. Hur man hittar den framgår i kapitlet *Vidare läsning*.

DÖRRAR OCH PORTAR

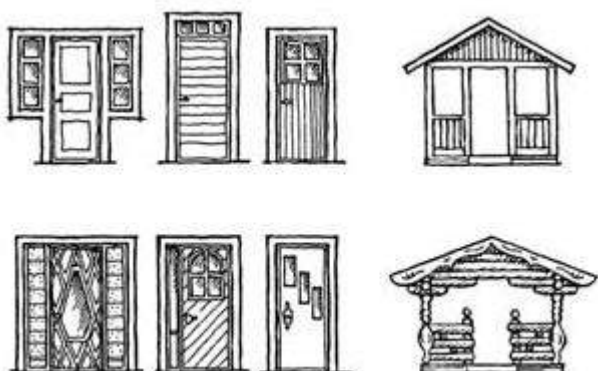
I Bispberg finns få äldre dörrar kvar på bostadshusen. De flesta är utbytta till modernare varianter i vitt, blått, grönt, svart eller brunt. Ekonomibygnaderna uppvisar däremot ett flertal varianter av gamla dörrar och portar. Dessa är uteslutande av trä och oftast målade i svart även om vitt, grönt och gråblått förekommer.

Ytterdörrar

Entréns och ytterdörrens utformning har en nyckelroll i upplevelsen av ett hus. I samklang med fönstren signalerades här hur förmögen man var i äldre tider. Praktfulla panelklädda dörrar målades med oljefärger som kontrasterade mot de timmergrå eller röda väggarna; gult, grönt, blågrått eller flera färger tillsammans. Vill man hitta eller låta tillverka en ny ytterdörr med historisk anknytning bör det vara en spegel- eller paneldörr utan fönster som täckmålas. Har man kvar en gammal dörr bör man sträva efter att bevara den, trots att den kan vara svår att täta mot drag. Måste man byta ut en gammal dörr bör den nya dörren ha samma eller en liknande utformning som den gamla för att bevara husets karaktär. Idag har de flesta moderna ytterdörrar en stil som gärna påminner om den traditionella utan att för den skull likna en gammal dörr. Vidare är det onödigt och olämpligt att förse huset med en ny, dyrbar dörr av ädelträ eftersom den inte har någon historisk förankring i den traditionella svenska landsbygdsbebyggelsen. Dessutom har de flesta moderna dörrar helt andra proportioner än äldre dörrar och är ofta tillverkade av träfiberskivor med frästa spegelmönster. Platsmålning är att föredra framför fabrikslackade dörrar.

REKOMMENDATIONER FÖR DÖRRAR OCH PORTAR

- I första hand bör ursprungliga dörrar och portar bevaras.
- En dåligt isolerad ytterdörr kan eventuellt byggas på för att isoleras och tätas inåt. Om dörren öppnas utåt kan man komplettera med en ny och tätare innerdörr.
- Om ytterdörren måste bytas bör den nytillverkade dörren utföras av trä med en enkel, äldre karaktär. Undvik dörrar av ädelträ eller HDF-dörrar med urfrästa speglar.
- På traditionella trähus är dörrarna och dörrfodren tillverkade av hyvlat virke som målats med oljefärg.
- Garageportar bör vara av trä och sidohängda. Undvik helst takskjutportar, men om sådana ändå skall användas bör de vara utförda av trä.
- Vikportar av plåt, även träimiterande, bör undvikas helt.
- Om en port på en ekonomibygnad måste bytas bör den nya vara en kopia av den befintliga, alternativt en begagnad av samma typ.

Den övre raden visar olika dörrar med traditionell utformning medan den nedre visar moderna dörrar. Den tydligaste skillnaden är övre radens enkelhet. Ur "Att bygga på landsbygd och i Byar" Byggnadsnämnderna i norra och västra Dalarna

Garageportar

När garagen började dyka upp på landsbygdens gårdar följde de den gängse utformningen av uthus och förråd. Väggarna slamfärgades och portarna tillverkades som enkla brädportar, hängdes med bandgångjärn och färgades svarta. Senare kom även takskjutsportar men de bör ha varit sällsynta på landsbygden. Skall man montera nya portar bör sidohängda svartmålade brädportar väljas i första hand. Moderna takskjut- eller vikportar med träimiterande eller täckmålad plåtbeklädnad bör undvikas helt.

Exempel på väl anpassade garageportar i Bispberg.

Portar

På härbren, magasin, uthus och lador sitter oftast enkel- eller dubbelportar av trä. Inte sällan finns de äldsta bevarade dörrarna på dessa byggnader och så även i Bispberg. Portarna bör bevaras så länge det går. Om en port måste bytas ut är det lämpligast att låta tillverka en kopia att hänga tillbaka istället. Alternativt kan man leta upp en begagnad port men då måste storleken sannolikt justeras.

Exempel på äldre dörrar på ekonomibygnader i Bispberg.

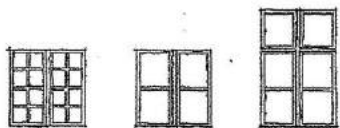
FÖNSTER

Fönstren är, i likhet med entrén, mycket viktiga för helhetsbilden av en byggnad. Fönsteröppningar kan ha olika proportion och storlek beroende på ålder och rådande stilideal. Ända fram till 1930-talet eftersträvades dock alltid symmetriskt placerade fönster och dörrar. Det ger i de flesta fall en harmonisk fasad som är lätt avläsbar. Denna princip bör få råda i Bispsberg även fortsättningsvis. Om ett byte måste göras, använd samma fönstertyp och storlek som tidigare. Ibland skiljer sig nämligen storlekarna åt mellan våningarna. I den traditionella bebyggelsen har fönstren alltid suttit i liv med fasaden. Det är först med den moderna tilläggsisoleringen av fasader som fönstren hamnat i djupa nischer. Det medför dock ett märkligt intryck som bör undvikas. I den traditionella bebyggelsen har inte heller fönstertytan dominerat över fasadytan som i vissa moderna hus.

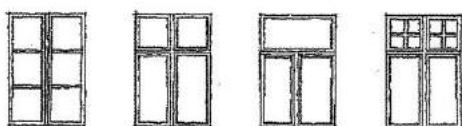
Äldre fönster har kvaliteter som modernare fönster saknar. Ända fram till början av 1960-talet tillverkades de av noga utvalt virke som var tätvuxet och kådrikt för att stå emot väder och vind. Det gör att de flesta gamla fönster går att renovera genom slipning, kittning och målning. Ibland kan man dock behöva byta vissa delar, exempelvis bottenstycket i en fönsterbåge. Att låta en hantverkare göra detta är oftast billigare än att byta ut hela fönstret. Dessutom kan man då också behålla de gamla munblåsta eller valsade rutorna vilka är karaktäristiska för gamla hus. Gamla fönster som är väl underhållna och täta har ett så bra energivärde att det sällan lönar sig att byta ut dem mot nyttillverkade.

REKOMMENDATIONER FÖR FÖNSTER

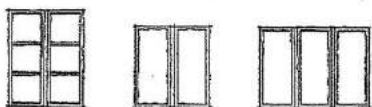
- Det traditionella fönstrets form var kvadratisk eller stående rektangulär, aldrig liggande rektangulär.
- Rutorna i traditionella spröjsade fönster har en kvadratisk eller stående rektangulär form.
- Lösa spröjsar bör inte förekomma, använd istället glasbärande spröjs.
- Behåll den ursprungliga fönstersättningen vilken oftast är symmetrisk.
- Nya fönster bör vara enhetliga på varje våning och ha samma storlek som de befintliga. Olika fönstertyper och storlekar ger ett rörigt intryck.
- Traditionella fönsterfoder är oftast raka och enkla utan mönster. Fönsterluckor är främmande för äldre svenska hus.
- Traditionellt sett har fönstren alltid suttit i liv med fasaden.
- Fönster och fönsterfoder bör målas med oljefärg i ljus grått eller vitt.

1700-talsfönster med 16 rutor var vanliga till 1800-talets mitt men redan vid 1700-talets slut kunde man tillverka större glas. Då blev även fyra rutor vanliga på enklare hus och sex på de finare.

Vid 1800-talets början blev sexglasfönster utan tvärpost vanliga och de levde kvar in på 1870-talet. 1880-talsfönster hade korsade mitt- och tvärposter med fyra bågar. På 1890-talet gjordes ofta en hel båge ovan tvärposten och efter 1900 blev det vanligt med korspröjs i de övre bågar.

1920-talsfönster med en mittpost hade sex lika stora rutor i två bågar. 1930-talets funkisfönster var ofta delade i två eller tre lika stora bågar utan spröjs.

Vill man använda plåtbleck ovanför fönstret bör man undvika att låta det gå upp synligt på fasaden. Det ger ett dåligt genomarbetat intryck som inte passar på äldre hus. Likaså bör fönsterluckor undvikas liksom rader av fönster då även detta är ett främmande inslag i den traditionella bebyggelsen, undantaget glasverandor.

För att få råd om renovering av gamla fönster samt kostnadsförslag, läs *Information om byggnadsvård – Fönster* från Länsstyrelsen Dalarna. Hur man hittar den framgår i kapitlet *Vidare läsning*.

T.v.: Fönster har historiskt sett alltid suttit i liv med fasaden. Rutorna har varit kvadratiska eller stående rektangulära och långt in på 1900-talet förstärktes bågarna med vinklade järn i hörnen på utsidan.

T.h.: Om man inte flyttar ut fönstren när man tilläggsisolerar fasaden hamnar de djupt in i väggen. Det ger ett märkligt och historiskt inkorrekt utseende.

TAK

Takmaterial

I det närmaste alla hus i Bispberg har sadeltak med några få undantag som har tälttak, brutna eller valmade tak. Sadeltaken har en taklutning på 25–35 grader. Vanligt förekommande taktäckningsmaterial är lertegel, betongpannor och plåt. Plåttaken förekommer i flera olika utföranden, vanligast som trapetskorrugerade eller tegelimiterande.

Vid renovering av gamla tegeltak kan man med fördel återanvända hela takpannor av god kvalitet som man kompletterar med likvärdiga. Det är dock viktigt att pressningen av pannorna är densamma så att de ligger tätt på taket. Har man inte tillräckligt med pannor till hela taket kan ett av takfallen beläggas med nya pannor. Måste hela taket ersättas med nya pannor bör lertegel användas istället för betongpannor eller tegelimiterande plåtskivor. På de hus där plåt är det ursprungliga takmaterialet bör man eftersträva att använda plåt även vid läggningen av det nya taket. I Bispberg är de mest förekommande typerna falsad plåt och pannplåt.

REKOMMENDATIONER FÖR TAKMATERIAL

- Nya tak bör vara sadeltak med en takvinkel mellan 25 och 35 grader.
- Återanvänd gamla takpannor av lertegel om det är möjligt.
- Taktäckning bör i första hand göras med rött lertegel och i enstaka fall med falsad plåt. På uthusen fungerar även pannplåt.
- Undvik betongpannor, tegelimiterande och trapetskorrugerad plåt.

Till vänster syns ett tak med tegelimiterande plåt vilket är ett främmande inslag i en traditionell miljö som Bispberg. Huset till höger har ett sadeltak med tvåkupigt lertegel vilket åldras vackert och skiftar i karaktär både med regn och med sol, och med åldern.

Hängrännor och stuprör

Ända sedan slutet av 1800-talet har hängrännor och stuprör tillverkats av galvaniserad järnplåt. Tidigare användes järnplåt som målades svart. Eftersom skarvarna falsades blev vinklarna skarpa till skillnad från dagens rundade böjar. Vid 1900-talets början kom den konformade tratten att ersätta en äldre typ av vattkupa som var en låg och vid tratt med cylindrisk sarg. Idag används så kallade omvinkningskuper för att leda vattnet från rännan ner i röret.

Exempel på ett traditionellt stuprör med skarpa vinklade böjar och en tratt med hål i sidorna för hängrännan.

REKOMMENDATIONER FÖR HÄNGRÄNNOR OCH STUPRÖR

- Hängrännor och stuprör har historiskt sett varit svarta men kan med fördel även målas in i bakomliggande fasadkulör.
- Traditionella stuprör med skarpa vinklar bör användas i första hand. Numera finns dessa i tillverkarnas standardutbud.

Takkupor

Takkupor är i första hand en 1900-talsföreteelse när det gäller landsbygdens bostadsbebyggelse. Vissa stadshus och framförallt många herrgårdar hade däremot takkupor redan på 1700-talet.

Vid placering av nya takkupor är takfallet mot gården att föredra eftersom takkupor är en förhållandevis ny företeelse i Bispberg. Undvik att placera dem på takfallet mot gatan. Kupans utformning bör vara enkel och storleken begränsad. Titta på äldre takkupor för att hitta en bra lösning. En bra regel är att lämna två rader av tegelpannor nedanför takkupan.

REKOMMENDATIONER FÖR TAKKUPOR

- Undvik nya takkupor mot allmänna ytor som vägar och samlingsplatser m.m.
- Takkupor bör ges en traditionell utformning för att smälta in i miljön.
- Hitta inspiration bland äldre takkupor.

Skorstenar

Skorstenen betyder mycket för husets karaktär och bör behållas eller muras om vid en renovering även om den inte används. Äldre skorstenar var murade av tegel och hade ofta ett utkragat krön. Plåtbeslag som huvar och s.k. balleriner förekom i olika former, de senare var ledade för att kunna röra sig med vinden.

Med hjälp av dessa höll man snön och regnet borta men de hjälpte även till att förbättra draget i skorstenen. Det var vanligt att man putsade skorstenen men länge var det bara på de finare husen man klädde den med plåt. Moderna skorstenar skiljer sig från de äldre eftersom de ofta är helt raka.

REKOMMENDATIONER FÖR SKORSTENAR

- Bevara äldre skorstenar.
- Nya skorstenar bör utföras i liknande stil som de äldre.

Traditionell skorsten med utkragat krön och huv av svart plåt.

Vindskivor och vattbrädor

Gamla vindskivor kan ofta avslöja vilket material som legat på taket. Torv-, vass- och halmtak krävde höga vindskivor för att hålla allting på plats. Bräd-, spån- och tegeltak kräver betydligt lägre vindskivor eftersom de inte bygger så mycket på höjden. Vattbrädor har främst använts till tegeltak för att täta i skarven mellan vindskivan och teglet.

REKOMMENDATIONER FÖR VINDSKIVOR OCH VATTBRÄDOR

- Vindskivor målas med röd slamfärg eller ljus grå alternativt vit oljefärg. Svart bör undvikas helt.

Vid byte av vindskivor och vattbrädor bör de befintliga användas som förebild. Tidigare var vattbrädorna av trä liksom vindskivorna, men idag används i huvudsak plåt för att minska underhållet på denna utsatta byggnadsdel. Traditionellt sett har vindskivorna målats med slamfärg på ekonomibyggnaderna medan de målats med samma färg och kulör som knutarna på bostadshusen. Vanligast var en ljus grå eller vit oljefärg, svart blev populärt på 1970-talet och har ingen historisk förankring i landsbygdens bebyggelse.

ENERGIBESPARANDE ÅTGÄRDER

Energibesparande åtgärder förknippas ofta med tilläggsisolering av fasader eller byte till treglasfönster. Båda dessa åtgärder är kostsamma och medför dessutom stora förändringar av ett äldre hus karaktär. Innan man vidtar dessa åtgärder bör man därför först börja med mindre kostsamma men effektiva insatser. Se över tätningarna av dörrar och fönster, förbättra isoleringen av golv- och vindbjälklagen, optimera värmesystemet och, om man har direktverkande el, kanske också installera ett styrsystem. Rådgör dock alltid med någon sakkunnig först eftersom en del åtgärder kan ändra husets fuktbalans. Risken finns att en åtgärd i förlängningen orsakar fuktskador om den inte görs på rätt sätt.

En tilläggsisolering av ytterväggarna kräver en rad av efterföljande åtgärder om byggnaden skall behålla sin äldre karaktär. Fönstren måste flyttas ut till det nya fasadlivet, gavlarnas taksprång måste förlängas och grunden måste byggas ut. När det är viktigt att bevara den gamla fasaden är därför en invändig tilläggsisolering den enda möjligheten. Det är dock betydligt mer komplicerat eftersom man förflyttar den så kallade daggpunkten inåt i huset. Det betyder att mötet mellan den varma inomhusluften och den kalla utomhusluften i värsta fall sker mitt i den gamla timmerväggen. Då sker en kondensation och risken för fuktskador är stor.

Det är tänkvärt att traditionella timmerhus i många fall har ett högre isolervärde, och därmed är bättre isolerade, än många av de byggnadstyper som uppfördes under 1900-talets första hälft.

Enligt Energimyndigheten är det sällan ekonomiskt lönsamt att som enda åtgärd byta ut friska fönster mot nya lågenergifönster. Har man äldre fönster kan man istället komplettera dessa med energiglas i innerbågen. Har man bara enkla båggar i sina fönster kan man komplettera med en helt ny inre fönsterbåge och förse den med ett lågenergiglas. På så vis bevaras den yttre bågen och de gamla rutorna. Fönsterbyten får ofta tydligt negativa effekter för husets karaktär och kulturhistoriska värden. Inte minst syns det genom att modernt glas är helt slätt vilket ger en spegelkänsla när ljuset reflekteras. Gamla munblåsta eller valsade glas bryter ljuset olika till följd av sin ojämna yta.

Väl underhållna fönster som är målade, kittade och försedda med hela tätningsslister har oftast ett fullgott energivärde och står sig väl i jämförelse med moderna fönster. Materialen tillåter också att de underhålls i framtiden, något som flertalet moderna fönster av t.ex. aluminium och plast inte gör.

För vidare läsning rekommenderas *Energiboken – energieffektivisering för småhusägare*. Var man hittar den framgår i kapitlet *Vidare läsning*.

REKOMMENDATIONER FÖR ENERGI-BESPARANDE ÅTGÄRDER

- Prioritera att renovera och täta fönster och dörrar samt att tilläggsisolera vinden och källarbjälklaget innan kostsamma energibesparande åtgärder påbörjas.
- Se över värmesystemet och installera eventuellt ett styrsystem för att sänka värmekostnaderna.
- Vid renovering av fönster kan energiglas monteras i innerbågarna. Fönstrens isolervärde kan även mätas innan ett fönsterbyte övervägs.
- Huset kan fotograferas med värmekamera för att lokalisera de platser som är mest effektiva att åtgärda.

LUFTVÄRMEPUMPAR

Luftvärme kan vara ett förhållandevis billigt och effektivt sätt att sänka energikostnaderna i ett bostadshus. Det medför dock tämligen skrymmande installationer i form av en utvändig pump som tar upp värmen i luften samt en invändig fördelare som sprider den uppvärmda luften i huset. Den utvändiga delen har en fläkt som kan verka störande om den placeras under ett fönster eller i närheten av en uteplats eller liknande. Dessutom bildas kondensvatten som kan medföra problem om det inte leds bort från huset. Ett bra sätt att undvika problemet är att placera pumpen fristående på ben en bit från väggen. Det gör det också lättare att utföra underhåll på fasaden, som exempelvis rengöring och målning.

Vid installation av en luftvärmepump bör placeringen vara på den sida av huset som vänder sig bort från vägen eller andra gemensamma ytor. Om det är möjligt bör även någon form av avskärmning sättas upp för att dölja luftvärmepumpen eftersom den upplevs som ett främmande inslag i bymiljön i Bispberg.

REKOMMENDATIONER FÖR LUFTVÄRME-PUMPAR

- Placeringen bör vara på den del av byggnaden som vänder sig bort från allmänna ytor som vägar och samlingsplatser m.m.
- Tänk på att det bildas kondensvatten som måste ledas bort från fasaden för att förhindra framtida fuktskador. Om möjligt är det bra att placera pumpen på ben en bit från väggen.

Luftvärme är ett bra och förhållandevis billigt sätt att sänka kostnaderna för husets uppvärmning. Installationen skämmer dessvärre ofta huset och innebär dessutom vissa potentiella problem, framförallt droppande kondensvatten.

BRANDSKYDD

Enligt Boverkets byggregler skall byggnader ”*utformas med tillfredställande skydd mot brandspridning mellan byggnader.*” Det gäller förstås främst vid ny-, om- och tillbyggnad eftersom gamla hus står där de står. Principen skall dock ses som vägledande även i en befintlig bebyggelsemiljö, exempelvis kanske man tänker bygga en friggebod som gäststuga i närheten av sitt eget bostadshus eller någon av grannens byggnader. Söker man bygglov för att uppföra ett helt nytt hus ställs det krav på brandförebyggande och brandbegränsande åtgärder vid den tekniska granskningen. Det gäller även för bygglovpliktiga tillbyggnader och ändringar av befintliga hus. En tumregel vid nybyggnad är att ha 8 m mellan byggnaderna, det anses vara ett tillfredställande skydd. Ett annat sätt att minska risken för brandspridning är att inte placera fönster på de väggar som vetter mot näraliggande bebyggelse.

Brandtekniska åtgärder som installation av sprinkler kan medföra omfattande ingrepp i en byggnad vilket påverkar både dess utseende och kulturhistoriska värden. Om sådana åtgärder blir nödvändiga bör de anpassas så att påverkan blir så liten som möjligt. Normalt sett är dock brandförebyggande åtgärder det billigaste och mest effektiva sättet att undvika brand. Genom att ha uppsikt över öppna eldar som ljus och eldstäder, se till att spisen och tv:n är avstängda, att eventuella cigaretter fimpas på rätt ställe, att brandfarliga material står säkert, att gamla elinstallationer byts ut i tid samt att fungerande brandvarnare finns monterade så kan de flesta bränder undvikas. Vid en brand skall man även vara medveten om att släckningsarbetet ofta bidrar till omfattande skador på byggnaden. Den stora vattenmängd som används får inte sällan större konsekvenser än själva branden. Traditionella trähus som i Bispberg har ett väldokumenterat brandförlopp och brandförsvaret vet med stor säkerhet hur utvecklingen av en brand kommer att se ut, om inga okända faktorer dyker upp.

REKOMMENDATIONER FÖR BRANDSKYDD

BRANDFÖREBYGGANDE ÅTGÄRDER

- Ordning och reda runt byggnaderna.
- Fria utrymningsvägar.
- Inventering av brandrisker.
- Säker lagring av brandfarligt material.
- Kontroll och sotning av eldstäder.
- Översyn och utbyte av gamla elinstallationer.
- Försiktighet vid svetsning, lödning, metallskärning och användningen av varmluftspistoler etc.

BRANDBEGRÄNSANDE ÅTGÄRDER

- Montering av brandvarnare.
- Installation av brandsläckningsutrustning såsom brandsläckare eller brandslang samt brandfilt.
- Brandklassade fönster i utsatta lägen.
- Beklädnad med brandsäkra material av vindsväggar som vetter mot näraliggande byggnader.
- Brandskyddskrav i samband med bygglov vid ny-, till- och ombyggnad.

TIPS PÅ VIDARE LÄSNING

Riksantikvarieämbetets publikationer: tfn. 08-519 180 00 eller www.raa.se

Här hittar man PDF-filer som ger information om material, fönster, timmerkonstruktioner, traditionella färgtyper osv. Riksantikvarieämbetet har även ett bibliotek med information om byggnadsvård.

Information från Länsstyrelsen Dalarnas län: tfn. 010-225 00 00 eller www.lansstyrelsen.se/dalarna
Länsstyrelsens enhet för samhällsplanering och kulturmiljö har ett antal bra och sammanfattande informationsblad om byggnadsvård som man kan läsa gratis på hemsidan. Du hittar bland annat information om fönster, tegeltak, timmerhus, murstockar och skorstenar m.m.

Svenska byggnadsvårdsföreningen: tfn. 08-30 37 85 eller www.byggnadsvard.se

En bra hemsida för den som är intresserad av byggnadsvård. Här finns tips och råd, artiklar, länkar m.m.

FIBOR (Företag inom byggnadsvård och restaurering): www.fibor.org

Här hittar du register med specialiserade hantverkare och sakkunniga inom olika områden av traditionell byggnadsvård. Samtliga företag är certifierade och har dokumenterad erfarenhet av arbeten med kulturhistoriska byggnader.

Boken **Så renoveras torp och gårdar** av Ove Hidemark, Elisabeth Stavenow-Hidemark, Göran Söderström och Axel Unnerbäck är grunden till dagens byggnadsvård och har publicerats i ett stort antal upplagor. Boken berör husets alla delar och är pedagogisk och lättillgänglig med både text och bild. Finns att låna på biblioteket.

I **Hantverket i gamla hus** (red. Rebecka Millhagen) får man en god inblick i olika traditionella hantverk avseende både teknik och historia. Boken, som är framtagen av Svenska byggnadsvårdsföreningen, är författad med stor sakkunskap. Finns att låna på biblioteket.

Energiboken – energieffektivisering för småhusägare är ett måste för den som vill spara energi och pengar utan att förlora husets karaktär. Ledande experter inom miljö- och energifrågor samt byggnadsvård beskriver hur energiförluster uppstår, vilka åtgärder som sparar mest energi, att man inte behöver byta fönster för att uppnå goda energivärden, hur man tilläggsisolerar på rätt sätt och vilket uppvärmningssystem som är långsiktigt hållbart. Finns att låna på biblioteket eller beställa från Svenska byggnadsvårdsföreningen på tfn. 08-30 37 85 eller www.byggnadsvard.se.

Rådgivning i byggnadsvård

För att få antikvariska råd inför en renovering eller ombyggnad kan man vända sig till Dalarnas museum i Falun, kulturmiljöenheten, tfn. 023-76 55 00 eller www.dalarnasmuseum.se
Slöjd & Byggnadsvård i Nääs, tfn. 010-441 43 60 eller www.slojsochbyggnadsvard.se
Gysinge centrum för byggnadsvård, tfn. 0291-211 00 eller www.gysinge.nu
Klassiska byggvaror i Hedemora, tfn. 070-541 14 43 eller www.klassiskabyggvaror.se

KÄLLFÖRTECKNING

Lagstiftning

Plan- och bygglagen (2010:900), PBL

Plan- och byggförordningen (2011:338), PBF

Både PBL och PBF går att hitta bl.a. under fliken ”Dokument & lagar” på www.riksdagen.se.
Boverkets vägledning för plan- och bygglagen, *PBL kunskapsbanken*, rekommenderas för internetanvändare; www.boverket.se.

Miljöbalken (1998:808) behandlar riksintressen för kulturmiljövården

Kulturmiljölagen (1988:950) behandlar fornminnen

Tryckta källor

Erixon, Sigurd: Svensk byggnadskultur, Stockholm 1947

Hall, Thomas och Dunér, Katarina (red.): Svenska hus – Landsbygdens arkitektur från bondesamhälle till industrialism, Stockholm 1995

Hellspång, Mats och Löfgren, Orvar: Land och stad, Bruk och gruvsamhällen, Malmö 1994

Montelius, Jan-Olof: Vägen i kulturlandskapet – vägar och trafik före bilismen, Borlänge 2004

Svala, Catharina: Från ladu-gård till djur-stall – ekonomibyggnader under 250 år, Stockholm 1993

Otryckta källor

Att bygga på landbygd och i byar, av byggnadsnämnderna i Norra och Västra Dalarna

Hillver, Sven-Erik: Gruvarbete vid Bispberg – en studie i förhållandena 1817-1822, uppsats vid högskolan Falun-Borlänge, 1993

Nordh, Anna: Bispbergs gruva, uppsats i historia, Högskolan Dalarna, 1996

Sätters socken, Sätters kommun

Internet

www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/riksintressen_for_kulturmiljovarden.html

www.stockholmslansmuseum.se/faktabanken/landsbygdens-ekonomibyggnader-och-uthus/

www.stockholmslansmuseum.se/faktabanken/jordkallare/

www.byggnadsvard.se/byggnadskultur/nytt-liv-i-gammal-tradgard

www.byggnadsvard.se/byggnadskultur/odla-med-svensk-tradgard

www.bergsbruk.se/dalarna/bispberg/bispbkarta_vasasch_mak.htm

Muntliga källor

I samband med inventeringen av Bispberg intervjuades ett antal boende i området. Dessa muntliga uppgifter har använts för att komplettera de skriftliga källorna rörande Bispbergs historik.

Fotografier

De foton som förekommer i handlingen, där inget annat anges, är tagna av Emily Lindberg, Sonny Hellstrand och Martin Åhrén på uppdrag av samhällsbyggnadsförvaltningen inom Sätters kommun.

Kartor

Kartmaterialet, där inget annat anges, har sammanställts av Stefan Spånberg på Sätters kommuns samhällsbyggnadsförvaltning.

Medverkande

Lokal byggnadsordning för Bispberg är upprättad av byggnadsantikvarie Martin Åhrén, a-sidan arkitektkontor ab. Den är baserad på ett inledande arbete och en inventering utförda av byggnadsantikvariestudenterna Emily Lindberg och Sonny Hellstrand under sommaren 2012.

KONTAKTUPPGIFTER

Sätters kommun:

Besöksadress: Rådhuset, Åsgränd 2

Postadress: Box 300, 783 27 Säter

Telefon: 0225-55 000 (växel)

E-post: kommun@sater.se

Hemsida: www.sater.se